

СУЧАСНИЙ
БЕСТСЕЛЕР
УКРАЇНИ

ІВАН КОРСАК

БОРОЗНА
У ЧУЖОМУ ПОЛІ

роман

ББК 84.4УКР6
К69

Корсак, Іван

К69 Борозна в чужому полі: роман / Іван Корсак. – К.:Ярославів Вал, 2014.-224с.
(Серія «Сучасний Бестселер України»)

ISBN 978-617-605-041-4

То славетна родина: старшого брата Степана Тимошенка звать батьком американської прикладної механіки, середульший Сергій – міністр УНР, знаковий архітектор, посол і сенатор польського сейму, молодший Володипир – член уряду Рузвельта. А ще Сергіїв син Олександр був головним архітектором Вашингтонського метро та зводив хмарочоси в Нью-Йорку...

Шкода, звісно, що так випало мало їм свій край розбудовувати, більше різні далекі краї. Та склалося вже, як склалося, кожен з них свою борозну прокладав, хай навіть і не на своєму полі. Але ж воно, нивка до нивки, в висліді дасть поле загальнолюдське, вічне й невимірне: колись таки поцінують вклад нашого люду у поступ цивілізації світової. Істотно тепер, аби ці імена не розвіялися суходолами європейськими та заокеанськими обширами, не привласнювалися нетрудними...

ІВАН КОРСАК

РОМАН

Видавнича рада:

Віктор Баранов, голова НСПУ, головний редактор журналу «Київ» / **Михайло Ватуляк**, голова Асоціації видавців і книгорозповсюджувачів Львівщини / **Сергій Грабар**, секретар Національної спілки письменників України / **Григорій Гусейнов**, головний редактор журналу «Кур'єр Кривбасу», лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка / **Дмитро Іванов**, головний редактор газети «Гарт» (Чернігів), лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка / **Володимир Загорій**, президент Ліги українських меценатів / **Світлана Короненко**, заступник директора каналу «Культура» Національної радіокомпанії України / **Іван Корсак**, головний редактор газети та радіо «Сім'я і дім» (Луцьк) / **Василь Простопчук**, головний редактор газети «Віче-інформ» (Луцьк) / **Михайло Слабошпицький**, директор видавництва «Ярославів Вал» / **Павло Щириця**, головний редактор видавництва «Ярославів Вал».

Всі права застережено. Жодна частина цього твору не може бути використана чи відтворена без письмового дозволу видавництва.

БОРЗНА

У ЧУЖОМУ ПОЛІ

© Іван Корсак, роман, 2014

© Видавництво «Ярославів Вал», видання, 2014

ISBN 978-617-605-041-4

Він шкодував, що не застрелив відразу Загірняка. І шкодуватиме багато літ, картаючи себе за гріховний замисел і не зрікаючись його.

А так обнадійливо все починалося...

Оті суворі, наче зацементовані, обвітрені та зазмагли чоловічі обличчя, що вже, видавалося, забули навіки усміх, сьогодні несподівано зацвіли на всі свої тридцять два, оте сонце, таке веселе, аж з того кривобоке, що підбивалося в ретельно відмите осіннє небо, отой перший іній на пожухлих зжовтілих травах, що зблисне раптово досі ще не існуючими кольорами – того дня весь світ був празниковим. Бо нема в подорожнього ліпшої прикмети, думав Сергій Прокопович Тимошенко, аніж подібне розхристане і добродушне сонце над головою... А ще коли той подорожній полишає нарешті колючі дроти за спиною, просмерділі казарми польських таборів для інтернованих, де хворість заразна в кожнісінькому кубіку гнилого повітря, а замість постелі та одягу лише вошиве протухле лахміття...

Довга колона вояків вирушала в дорогу, і дорогу ту зватимуть Другим зимовим походом.

– Вам не варто іти, – з тою ж усмішкою, що наглою епідемією вразила сьогодні усеньке військо, мовив полковник Отмарштайн.

– Хай серед простих жовнірів буде в поході хоч один міністр, – не згодився на те Сергій Прокопович. На той час він не знав, що в рейд піде ще один його колега – недавній морський міністр УНР Михайло Білинський.

Тимошенко до полковника Отмарштайна, нащадка шведського вояка, що на Україну прийшов разом з Карлом XII та став побратимом Івана Мазепи, відчував якусь особливу приязнь – полковник умів себе так повести, що до нижчих рангом ніколи зверхності й крихти не чулося. І так само до вищих – запобігань; він не вдавав із себе когось іншого і не мав бажання вдавати.

А ще як інженера і міністра шляхів у недавніх трьох урядах УНР Сергія Прокоповича Тимошенка приваблювала в Юрієві Оттовичу Отмарштайні точність і обов'язковість кадрового військовика, та обов'язковість навіть не від виховання, здавалось, ішла, а була особливістю його натури, від роду наділеною. Отмарштайн, – випускник Академії Генштабу в Петербурзі, перед цим командувач українським Сердюцьким Лубенським полком, керівник штабу Корпусу Січових Стрільців, – тепер був призначений начальником штабу Української Повстанчої Армії. Добігав кінця жовтень 1921 року, і вже з таборів інтернованих в Каліші, Вадовицях та Александрові-Куявському у волинські ліси переїхало понад тисячу добровольців, готових землю свою від більшовика звільняти, – для людського ока йменувалися поки що вони лісовими робітниками.

Цілком випадково, принаймні так видавалося спочатку, за два дні до походу, чи, як здебільшого іменували, листопадового рейду, у Тимошенка з Отмарштайном відбулася відверта розмова. Полковник говорив про немислиме, неймовірне: сперш аж піднудило від почутого Сергія Прокоповича, навіть близько в таке Тимошенко не міг повірити, тож він так пальці затис у кулак, що нігті впилися в долоні до крові; якби то був не Юрій Оттович, а

якась інша людина, – хтозна, чим би завершилася їхня балачка.

– Вам зовсім не випадає іти у рейд, – повторив зараз полковник, немов вертаючись до їхньої попередньої мови, тільки тепер сяюча усмішка геть злиняла з його лиця.

– А ва-а-м... А ви то йдете? – заїкаючись, блимнув у відповідь, мов на зятятого ворога, Тимошенко.

– Я не маю права навіть у цій ситуації зачислити себе в боягузи.

– Дякую, що це право мені перепасували, – у Тимошенка на оці злегка тіпалась ліва повіка, вона кожного разу від хвилювання так себе вела ще відтоді, як півтора десятиліття тому на маніфестації українських студентів у Петербурзі кріпко побили його поліцаї. Але перед такою дорогою Сергію Прокоповичу щонайменше хотілося псувати стосунки з Отмарштайном.

Три армійські групи, з яких найчисленнішою була волинська, рушили здобувати долю та волю, і в напутній промові Тютюнник не обіцяв воякам чекати прогулянки, печеного й вареного, і так шматками:

– У нас зброї нема, але є набої, скільки хто понесе. Зброю, як взуття та одяг, маємо на тій стороні дістати. Що в мене є – те зараз видадуть. Прикро лишень, що дехто з малодушних зі мною довгенько був, а зараз не повірив і залишився. Ну, нічого, підемо цими силами бити і гнати з нашої землі різну зайду...

І ось уже в селі Боровому роззброюють польську жандармерію та здобувають майже півсотні крісів та двадцять сім коней, а вже по той бік кордону, в селі Майдан, у полон беруть четверть сотні червоноармійців, шість десятків гвинтівок та кулемет. У сіті повстанців стала втрапляти й крупніша риба – полонений командир батальйону тільки подивовано

головою крутив, наче та голова на гвинту сиділа, бо ніяк не очікував тут українських вояк.

Як бувала шука поміж очерету, вправно вививався поміж постоями червоних загін сотника Падалки: вже смерком у селі Зубковичі шугонули добряче більшовицький відділ кінноти, а ті, напуджені, повтікали в Ємільчино, залишивши чимало зброї. У звільнених селах люд збирався на сходку, де читали заклик Тютюнника до повстання. Та обережні дядьки, хоч стрічали повстанців із приязню, не вельми спішили до них долучатися, хіба у селі недалеко Полонного відразу добра сотня молодиків приєдналася...

Тим часом лаштувала вози у похід Басарабська група повстанців Гулого-Гуленка. А головна частина Подільської групи, глибокої ночі нечутно здолавши Збруч, вже на кордоні полонила до півсотні червоних прикордонників, відбивала у «продзагонів» цілі валки награвованого в тутешнього селянина збіжжя, розсіювала червоноармійські відділи, розживалася на зброю, набої та амуніцію.

Однак чомусь усі перші дні цього походу, як шашіль пересушене старе дерево, точила Сергія Прокоповича незрозуміла тривога, щось муляло йому в душі, наче забув вельми важливе і оце тужиться, та ніяк згадати не здатен. І тривога ця, як видавалося, не була безпідставною.

Ще тільки рушали, то, попри запевнення польської сторони забезпечити всім необхідним повстанців, домовленості попередні та обіцянки раптом рватися стали, мов старе мотуззя. На весь штаб Повстанчої Армії виділили аж троє коней, навіть начштабу виявився пішим, – і це при передбачуваному рейді через ліси, болота, що збулькиють під-

ступною трясовиною, та розлогі поліські річки, які неминуче форсувати їм доведеться.

Генерал Тютюнник на нараді старшин відчайдушно старався приховати тривогу, коли доповідав про ситуацію, та це погано вдавалось командувачу: голос його зрадливо тремтів; генерал навмисно прокашлювався, аби приховати образу та хвилювання, однак мало помагав той силуваний кашель. Старшини лише мовчки презиралися, коли генерал говорив, що в Другій збірній бригаді шістдесят відсотків козацтва одягнені у лахміття, до півсотні стрільців зовсім босі, а три десятки просто попідв'язували підошви черевиків шнурками. Плащів, звісно, не мав ніхто, для босих спішно заготовляли личаки з кори, що на осінню пору слабеньким було порятунком...

Стиха, але вельми зло, лаялося козацтво, як на стала черга отримувати зброю. Польський уряд, аби не дразнити совітів, мав удавати, що не знає нічого про майбутній похід, вагон зі зброєю прийшов у прикордоння, і там повстанці напали і пограбували вагон. З чотирьохсот гвинтівок чимало було заіржавілих, частина чомусь без замків, навіть ремені до гвинтівок кудись подівалися, тож замість них якісь шнурки теліпалися... Чотири кулемети системи «кольт» були на важких станках і зовсім не надавалися до такого рейду – їх просто потім покинули.

Четвертого листопада випав перший осінній сніг, напівсніг-напівдощ. Волинська група, розділена на три частини, швидко посувалася лісами – хто не мав взуття, той швидше стрибав, а не йшов, тримаючи в намерзлих руках гвинтівки без замків, від снігу до ниточки одяг мокрів... Але гріли душу перші перемоги, повстання селян в Олевську, народження

партизанки в Кам'янець-Подільському повіті, розгубленість, зрештою, ворога.

Вкотре згадав Сергій Прокопович ту неймовірну розмову перед рейдом із Юрієм Отмарштайном та його застереження не йти в похід вже в селі Малі Миньки. Досвітком, ледве п'ята година настала, ще тільки півнячі виспиви набиралися в силі, входила у село колона – перевтомлена, майже після сорокакілометрового маршу. Більшість командирів хворіли, ледве міг ворухнути рукою полковник Сушко, який так радів початкам рейду, а командир Київської дивізії Янченко взагалі лежав на санях безрушно.

Отмарштайн, як і командири бригад, наполягав перед командувачем:

– Не спиняймося, переправляймося негайно через річку Уж. Прикриймося Рокитнянськими болотами.

– Перевтомлені всі, падають з ніг. До полудня перепочинемо та хоч поранених перев'яжемо, – не згодився тоді генерал Тютюнник.

Але вже о восьмій годині прибігають перші гінці: кілометрів за шість від села збирається більшовицька кіннота. І другі гінці небавом з тривогою таке ж принесли, і треті – нависала загроза оточення...

Тимошенко не міг, не випадало йому якось втручатися у прийняття рішення, та збіг обставин зіштовхнув його в штабній хаті з сотником Загірняком. Невисокого зросту, якоїсь хворобливої повноти, із завше невдоволеними сірими очима, сотник давно вже ходив між найближчого оточення генерала і був у довірі в нього: подейкували, ту довіру Загірняк здобув ще за часів Першого зимового походу. Зараз із кімнати командувача сотник не вийшов, а швидше викотився, розчервонілий все ще від недавньої су-

перечки шпаркої в Тютюнника; голос Загірняка там дзвінко вирізнявся серед приглушеного гамору: «То живі люди! У поранених вже бинти просмерділися, бо перев'язати ніколи!»

Викотившись, сотник все ще не міг спинитися:

– Хоч кілька годин на постій, бо до колін ноги вже стоптані!

– Як би у пастку тут тільки не втрапити, – вивалося мимохіть у Тимошенка, якому чомусь подумалося: досі сотник частіше перебільшував силу й можливість червоних, а сьогодні така безпечність...

Недовіра до цього чоловіка в Сергія Прокоповича була небезпідставною. Бувалий вояка і досвідчений партизан Петро Філоненко, давній знайомий, наводив Тимошенкові неспростовні факти, що Загірняк чекіст. Філоненко ділився своїми думками з полковниками Ступницьким і Добротворським, та ті або не повірили, або побоялися в немілість упасти в Тютюнника. Зрештою всі свої неспростовні факти Філоненко виклав сам на аудієнції в командувача, але той, не дослухавши до кінця, демонстративно полишив кабінет.

Тимошенко пробував особисто переконати Тютюнника в достовірності фактів, та результат мав уже відомий.

Загірняк, видавалося, інстинктивно відчував від Сергія Прокоповича пересторогу, тож зараз, коли йшлося про «пастку», круто до нього розвернувся:

– А ви хто тут такий? Ви забули, що вже не міністр, – стрельнув сотник сірими, досвіткового приморозку очима.

«А ти, жабо рамінна», – промайнула лиха думка у Тимошенка, і він, повільно та загрозливо піднімаючись, лапнув рукою кобуру револьвера.

Присутні старшини враз схопилися і стали поміж сотником і Сергієм Прокоповичем.

– Ми ще зустрінемося на вузькій стежці-доріжці! – хряпнув за собою Загірняк дверима.

Тим часом нові, все тривожніші повідомлення надходили в штаб.

Хіба об одинадцятій Юрій Тютюнник дає наказ вирушати у бік села Звіздаль, де, як твердила розвідка, ще не замкнуте кільце оточення.

Та не скоро то річ розгорнути довжелезну колону, лише о дванадцятій вона рушила, а тим часом у північній та західній частині села вже зав'язався бій – то ввірвались котовці.

Серед повстанців у колоні почалася паніка, насамперед не озброєні ще вояки чимдуж проривалися наперед, створюючи і так затори серед дороги, запрудженої вже мертвими кіньми та саньми, й возами безрушними; прорватися через місток річки Звіздаль вдалося лиш головним силам штабу разом із командувачем Тютюнником. Тимошенко їхав у передостанніх санях, а в наступних лежав полковник Лисогор з обмороженими опухлими ногами: візником була його дружина. І вже в останню мить, як котовці перерізали їхню колону, відчайдуха-жінка закидала ворожу кінноту гранатами і врятувала себе та усіх попереду – тільки невмерзла чорна земля летіла грудками з-під снігу...

А позаду творилося пекло. На місток, хоч і був під кулеметним вогнем, рвалися сотні людей, вони падали під кулеметними чергами, і на очах виростали завали; врешті хирлявий місток не витримав і люди просто посипалися в ріку, де кривавитися стали ще ламка перша крига та непорочні досі сніги, де відчайдушний болісний крик людський зливався

з диким храпом та безпам'ятним іржанням знавіснелих коней...

Три ескадрони червоних розвернулися на обоз із пораненими, багатьом із яких ще не судилося досі здобути гвинтівок: хтось боронився гранатами, підриваючи ворога, а хтось підривав себе, аби живцем не датись на муки більшовикам; недавній міністр Михайло Білинський ще підпустив зовсім близько нападника, а тоді зірвав себе разом з ним.

Все поле біля села всіялось трупами, беззбройний люд червона кіннота рубала, немов на показовому військовому навчанні, тільки замість тирси з людських муляжів на полігоні з-під шабель тепер струменіла кров справжнісінька; поручник Маляренко збожеволів і нявкав, мов кіт, недавній студент учительської семінарії, тяжкопоранений Федір просив старшого брата:

– Кинь, Василю, у мене гранату, а сам якось рятуйся...

На очах у Сергія Прокоповича помахами розмашистими смерть косила його товариство, тих, кому пощастило вийти з «трикутника смерті», хто відстрілювався тоді навіть у мареві тифозному, здолав версти криваві ще Першого зимового походу; як інженер та архітектор він знав різні міжнародні системи мір, от тільки досі не вигадали мірки, якою б вдалося зміряти подвижництво його побратимів...

Ось тоді знову згадалася Сергію Прокоповичу розмова з Юрієм Оттовичем напередодні рейду, ота неймовірна мова.

– Гірко стає, коли таке знаєш, – чомусь очі ховав Отмарштайн, наче то він винуватець у тому. – Мені показували лист уряду УНР до польського Генштабу з

проханням не дати зброї Тютюннику для цього походу. Підозрюю, що лист автентичний...

Вірилося і довго не вірилося Сергію Прокоповичу такій новині, сумнів точив весь цей час, як черв'як незріле яблуко, доки не почув з вуст самого Юрка Тютюнника:

– Буде нова влада, новий уряд і замкнення границь України для тих, що лишилися за кордоном, а передусім для уряду УНР.

Боже милий, через що кров людська так подешевела?

І чом же він не пристрелив тоді Загірняка, через якого, можливо, і прийняв Тютюнник оте фатальне рішення, чом малодушшю своєму й ваганням дозволив узяти верх? Коли б химерне життя ще раз звело їх на путівцю одному, він, хай і з запізненням, хибити більше б не став...

----- 2

П оштар приніс телеграму сирого імлистого ранку.

– Розпишіться.

Степан Прокопович побіг очима рядками телеграми:

– Вітаємо Вас із перемогою в конкурсі...

Їй-богу, світ цей приятний та добросердний: із семи кандидатів, йшлося у телеграмі, саме його, Степана Прокоповича Тимошенка, обрано на кафедру опору матеріалів у Київську політехніку. Збігав 1906 рік.

Звісно, така телеграма не могла не потішити – йому лише двадцять вісім років, досі не випадало прочитати жодної лекції, а тут відразу ставав представником інженерної механіки в одному з найповажніших вузів держави.

Найперш спало на думку: чому обрали саме його? Нехай наукові роботи, представлені ним на конкурс, найкращі, але ж інші кандидати куди поважнішого віку, на скронях у декого вже сивина памороззю зблискує, та й викладацький стаж у них неспівмірно більший. Очевидно, гадав Степан Прокопович, кияни знехтували цілковито старою методою «вислуги літ», натомість за основу взяли висновки експертів та наукові роботи цих кандидатів.

Вкотре сади зацвітатимуть, і вкотре той цвіт опадатиме: він ще не раз переконається, що кияни мали рацію. І не тому, що спинилися саме на його парсуні, а тому, що при старій методі талановиті молоді люди в'янули, мов непідлиті вазони на підвіконні, – затримувалися в науковому зростанні та науковій кар'єрі,

досягали професури лише в поважному віці, коли енергія, вигадка і добра задержуватість геть уже вичахли...

Викладати Степан Прокопович теж взявся не «за правилами». Він пожбував у найдальшу шуфляду книжку з метою німецьких професорів Грасгода і Фепля, яка переважно була у вжитку в петербурзьких вишах, де він працював попередньо, натомість у Києві вибудував виклад за власною логікою. У ті літа студенти не мали звички ходити на лекції, бо ж гульки там різні та шпацір куди цікавіші, до іспитів же готувалися переважно за книгами. Але вже на першу лекцію Тимошенка набилося до зали сотень чотири студентства, – і в наступні рази на спудейських лавах ще тісніше ставало.

Окидаючи оком аудиторію, де поспіхом шкрябало перами його студентство та силилось за оповіддю встигнути, Тимошенко не раз задумувався над долею цих хлопчаків. Йому хотілося, щоб з аудиторій виходили не просто сухі теоретики, надмір гонорові, але без практичних навиків, а пішли істинні інженери, від яких так часто залежать людські життя. Світ потрясла трагедія Квебекського мосту.

То очікувався талановитий витвір інженерної думки. Перекинутий через річку Святого Лаврентія у Канаді, завдовжки мало не в кілометр, міст мав дві залізничні колії, дві трамвайні, дві шосейні дороги і дві тротуарні.

Одного серпневого ранку робітники на будівництві мосту помітили вигини ферми, тож був викликаний головний інженер квебекської фірми.

– Серйозна справа, але не загрозлива, – вирік він по оглядинах.

Але робити істотне щось, що не допускало б трагедії, чомусь не взявся. Натомість хіба повідомив

генерального підрядника і то не телеграфом або телефоном, аби приховати тривожний стан від робітників на мосту, а посланцем. Очевидно, погolos потім ішов поміж люду, добігав серпень, і з ним добігав будівельний сезон, начальство остерігалoся, що робітники попросту розбіжаться...

Наступного ранку роботи продовжували, як раптом помітили ще один прогин. Та й цього разу замість реальної дії могли втішитися хіба телеграмою від консультанта фірми. Той радив не збільшувати навантаження, а ще прислав ескізний малюнок і поспішив запевнити:

– Для виправлення потрібно тільки три години роботи і 100 доларів.

Біда трапилася, коли стрілка годинника не добігала п'ятнадцяти хвилин до завершення робочого дня, – вісімдесят шість чоловік перебувало на будівництві. Гучний тріск і крики відчаю люду, що нісся стрімко униз назустріч смерті, неймовірно болісний крик, в якому лише безнадія... Сімдесят п'ять чоловік загинуло на очах, дивом врятувалися лиш кілька, які були на мосту, при тому числі кранівник, який істинно народився в сорочці.

...Тільки одних лекцій для інженера замало, – то було тверде переконання Тимошенка з власного, зовсім недавнього студентського досвіду. Тому потрібно розбити студентство на групи, дати підбірку практичних задач. Та де їх взяти, оті задачі?!

І Степан Прокопович, хоч із часом запізно, береться сам їх складати – засиджуватися доводилося нерідко до третіх півнів. Пізніше задачі ті утворять книгу, яка ширитиметься всіма інженерними школами держави, ще згодом ввійдуть вони в американські підручники з опору матеріалів.

Нещастя Квебека, гадав Тимошенко, має виробити в інженерів потребу за необхідності будь-які розрахунки перевіряти лабораторно. У Київському політехнічному, на його погляд, лабораторія була доволі пристойна, оснащена необхідними машинами, здебільшого швейцарськими Амслера. Тут ішло випробування матеріалів для промисловості, охоче студентство досліди проводило інколи, а неохоче, – звісно, хіба погляд байдужий кине в той бік.

– Не інколи досліди, – наполягав Степан Прокопович, – лабораторні заняття мають іти паралельно лекціям, приладами перевіряти розрахунки. Досить біди Квебека...

Та от притичина: де взяти прилади? Таких, як бачилося Степану Прокоповичу, просто в природі ще не існувало.

І тоді він з іншими небайдужими співробітниками Київської політехніки береться за їх констрування та виготовлення.

З осені дев'ятсот сьомого Тимошенко розширює курс опору матеріалів на два семестри. Курс-то розширюється, а слудеям вчитись по чому? Скільки б не никав очима полицями книгарень чи бібліотек, годі знайти такий посібник. Ніде не подінешся, Степане Прокоповичу, мусиш паралельно з лекціями своїми ще десь викроїти краєць часу та виписати курс....

Сперш літографським способом виданий, той курс став до вподоби у більшості технічних вузів держави: його видають вже накладом у десятки тисяч примірників, а на американському континенті він буде перероблений на дві частини та слугувати не одному інженерному поколінню.

А в літню відпустку – гайда в Європу. Авторитетний викладач Київської політехніки не вважає за

применшення гонору стати... студентом своєрідним. Заманливі пляжі та парки затишні нехай почекають, Степан Прокопович старається побувати на лекціях у Геттінгені, де прослуховує курс Ф. Клейна з теорії пружності, курс В. Фойгта з гідродинаміки, а ще лекції Л. Прандтля з аеродинамічної проблематики; не зайве побувати на виставці повітроплавальній у Франкфурті-на-Майні. Справжній вчений, гадав він, має знати все найновіше.

А в Києві потихеньку, окрім наукових, ще й адміністративні клопоти наздоганяли Степана Прокоповича. Сперш обирають його секретарем інженерно-будівельного відділення, яке до приходу в 1905 році Євгена Патона ні живим було, ані мертвим; згодом обирають його деканом цього ж відділення.

Ухилитися, звісно, не в натурі Тимошенковій, але шкодував-таки за витраченим на різні поточні клопоти часом. Хоч і тоді з-під його пера виходять наукові роботи, які публікують поважні німецькі журнали.

Між тим набігали події, яких начебто можна було сподіватися, – і все ж вони застають людину незнацька, як негаданий раз на кілька десятиліть трапляється червневий приморозок: від побитого інеєм картопляного цвіту в селянина мимоволі серце стискується. Після подій дев'ятсот п'ятого року, відлиги першої в тому столітті, знов уряд почав гайки закручувати. Петербурзьке міністерство освіти сперш зизом дивилося на Київську політехніку, яка не поспішала виконувати черговий його шовіністичний припис, – наказувалося у політехніці встановити норму прийому євреїв, а саме: не більше 15 відсотків. Коли ж такий дикий припис не виконали, то кара невідкладно настала. Трьох деканів Політехніки, для науки та остраху іншим, було

увільнено; серед них значилося й прізвище Степана Прокоповича.

Кара ця мала одну особливість. Увільнені та їхні сім'ї позбавлялися не лише засобів до існування, позбавлялися також казенного житла, яке досі займали. І то ще не все, оскільки навчальні заклади та значна частина промисловості були державними, то увільнених будь-куди з урядового терену заборонялося надалі на службу приймати.

Порятувала цього разу Степана Прокоповича... наука. Минулого літа їздив він із сім'єю до Швейцарії, та не випадало йому милуватися вельми тамтешніми краєвидами, хіба пачку грубезну поштових листівок із краєвидами тими привіз додому; він засів за статтю для оголошеного престижного технічного конкурсу.

Хоча до відпочинку справа так і не дійшла, роботу своєчасно завершив і представив журі. То був неабиякий успіх. Степан Прокопович удостоюється золотої медалі Журавського і встигає одержати грошову премію – ваговиту доволі, дві з половиною тисячі золотих рублів. Небавом цю роботу переклали французькою мовою, видрукували в *Annales des Ponts et Chaussées*, і мала вона гарні відгуки французького інженерного товариства.

А премія допомогла пережити лихий час, подарунок російського шовініста.

----- 3

Володимира Тимошенка після арешту більшовики зачинили в доволі простору тюремну камеру, в якій повітря однаково було густо просякнуте немитим тілом, не праними, видавалося, вічність онучами та ще сизуватим махорковим димом, від чого незвичному довгенько доводилося кашляти та раз по разу чхати. У камері почувався вже старожилом добірний кримінальний елемент – в домушників у сусідах були кишенькові злодії, а ведмежатники статечно оповідали свої пригоди грабіжникам поїздів.

Слухаючи ці нерідко хвалькуваті та в немалій мірі вигадані оповідки, Володимир Прокопович з усмішкою подумки шкодував, що вибрав фах економіста, а не письменника – кримінальних сюжетів наслухався небавом на цілісінький том. У камері поки що тривало мирне співіснування, бо молода більшовицька влада почувалася доволі непевно і не навчилася ще на політичних нацьковувати кримінал; хіба зрідка хто тузав сусіда у картярських розбірках.

Власне, Володимирові Прокоповичу Тимошенкові петербурзька «кутузка» не була за новинку, ще при режимі царському за участь в Українській студентській громаді його запроторили у сумної слави тюрюгу «Крести» – похмуру будівлю з червоної цегли, що наводила жах не лише на засуджених. Легенда оповідала, що якимось цар наказав архітекторові збудувати в'язницю рівно на тисячу камер. Під час будівництва архітектор, було, прокрався, і в кару за те його замурували в тисячній камері – залишалось

тепер 999... Інша ж легенда заперечувала злочинство, архітектора замурували, аби він нікому не розповів про таємниці збудованої тюрми. А ще третя оповідка була про вельми хвацьку доповідь архітектора імператорові:

– Ваша величносте, тюрма для вас збудована!

На що імператорові заманулося дотепом похизуватися:

– То не для мене, а для вас.

І посадив до буцегарні нещасного архітектора.

У «Крестах» мали нагоду розкошувати на нарах Керенський і Мілюков, Троцький і Луначарський, а ще цілий виводок депутатів Першої державної думи, які після розпуску її в дев'ятсот шостому долучилися до «Виборзького звернення». Так вже складалося у Володимира, що не осторонь був громадського життя, – ні коли навчався в Інституті шляхів сполучення, ні згодом, як перейшов на той же економічний факультет до тамтешньої політехніки. Він ступив, не вагаючись, на нелегку дорогу середульшого брата Сергія, який очолював перед тим Українську студентську громаду. Рідко яка студентська акція в Петербурзі відбувалася без Сергієвої участі – під час однієї з демонстрацій жандарми так брата побили, що стояв він, гадали, вже на смертній дорозі: та якось оклигав, вивів на стежечку до життя його ангел-охоронець, але зір у пошкодженому оці так сповна й не вернувся.

Зараз теж Володимир не збирався піддаватися лякові, перемелеться – борошно буде, хіба набридали більше за пустобрехів-кримінальників візити новітніх «революціонерів», переважно з суспільного прошарку, званого у народі босотою: вони почувалися зарозумілими зверхниками, які можуть без-

карно відважити розмашистого «ляща» будь-кому з тих, у кого ще недавно в домівці було зась крок на-віль ступити далі передньої.

Найгірше, як заявлялися серед ночі добряче підхмелені нові господарі життя зі своїми дамами, вчорашніми покоївками, кухарками чи просто повіями вуличними, вдягнутими з жахливим несмаком, очевидно, у награбоване щойно в недавніх своїх господинь, ті парочки гонорово проходилися камерою, розглядали зверхньо ув'язнених та тицяли пальцями в них, мов у звіринці в зачинених у клітки:

– Смотри, смотри, какой буржуй лупоглазий. Наверное, эксплуататор...

Володимирові Прокоповичу на те не хотілося ані сміятися, ані тим більше відсварюватися. Батькові його, народженому в домі кріпосного селянина, пощастило закінчити дворічні курси у Харкові та здобути фах землеміра. Десяток років ним працював так, що одна зміна не витримувала з батьком, мусила приступати друга. Не менше трудився він згодом, як маєток в оренду узяв.

Хтозна, скільки б іще Володимирові довелося сьорбати тут баланду тюремну, якби не вернувся вже тепер до Петрограду старший брат Степан. Від колишнього студента свого, а ниньки вельми впливового діяча-есера брат дізнався, що звинувачують більшовики Володимира в організації страйку петроградських чиновників: Володимир після закінчення навчання працював у Міністерстві шляхів сполучення, потім служив у армії, а згодом продовжував у Міністерстві сільського господарства; трудився у міністерстві вже й по жовтневому перевороті.

Авторитет Степана Прокоповича серед студентства не знав революцій, переворотів та заварух, –

випустили з каталажки не тільки Володимира, а й усіх членів страйкового комітету.

Тоді вже зовсім інші вітри над Україною віяли, тож Володимир їде на батьківщину. Ще й іншим радить, лиш злегка перефразувавши писане Гоголем до Антоновича:

– Мерщій у Київ! Він уже наш, він уже не їхній...

----- 4

Конверт, який Степан Тимошенко тримав у руках, був з незвичною ще символікою, де замість колишнього орла-мутанта – розлогий тризуб. Виявився той конверт листом прем'єра Української держави Миколи Василенка. Поштар потрапив, певне, під легкий дощ, тож на цупкому папері тризуб розплився і нагадував скорше лапату шуфлю. Прем'єр запрошував прийти до нього в справі організації Української академії наук.

«Ти вже знаний в Європі вчений, а тепер ще ролі бабці-повитухи тобі забракло? – подумалося мимохить чомусь невдоволено. – Чи й таке на віку має судитися? Та не дано людині знати, яку будуччину їй виписано; он вас троє кривих братів, а всі такі різні. Тобі світ механіки до шмиги найбільше, середульший Сергій дивовижно архітектуру з політикою поєднав, а Володимир, найменший, економіку облюбубав».

– Вже діє комісія під головуванням Вернадського, і я просив би Вас взяти участь від наук інженерних, – неспішний тон прем'єра, інтелігентні манери та м'який, по-своєму делікатний погляд з-під окулярів мимоволі роззброювали співрозмовника, навіть як той налаштував себе було супроти.

– Справа цікава, – не став лукавити Степан Прокопович, хоч і був заскочений пропозицією. – От тільки з літературною мовою в мене проблема, а ще гірша – з українською термінологією...

– У вашому царстві механіки більше формул, ніж тексту. Погоджуетесь? – чи то перепитав, чи швидше ствердив настирний господар кабінету.

З Володимиром Вернадським Тимошенко раніше зустрічався і в Петербурзі, і в Москві, про нього лишилося в пам'яті враження як про людину, що не молотить марно язиком. Спільно доводилося розробляти статут Саратовського університету, інші справи вирішувати – не було пересторог щодо цього вже знаного вченого.

Тож діло в'язалося невимушено й до пуття: Тимошенко готує записку про відділ механіки, при якому належить постати експериментальній лабораторії, доповідає ті матеріали на комісії, а згодом публікує в трудах Академії. Було покладено з легкої руки Степана Прокоповича початки академічного Інституту механіки. Гетьманським указом затверджуються перші академіки – історики Д. Багалій та О. Левицький, економісти М. Туган-Барановський та В. Косинський, сходознавці А. Кримський та В. Петров, лінгвіст С. Смаль-Стоцький, геологи В. Вернадський та П. Тутковський, біолог М. Кащенко, правознавець Ф. Тарановський та від механіки він, Степан Тимошенко, – наступних академіків мають надалі вже обирати.

До ладу спеленали «немовля-академію» поважні учені, от тільки за академічними вікнами той лад нітрішки не проглядався... Як полишила українська влада Київ, а ввійшли більшовики, то стала Академія почуватися як на сухоти хворий – і викашляти свої проблеми самотужки було немислимо. Віконце, в якому касири виплачували вченим досі заробітну платню, тепер було вічно зачинене, бюджет на рік наступний ніхто й не гадав затверджувати, в тумані, густому і непроникному, полишалася подальша доля всієї Академії. Тривожні розмови у коридорах та на зібраннях; і тут Степанові Тимошенку привалило

щастя у кашу – ухвалили саме йому іти до влади та рятувати молоді академічні установи. І Степан Прокопович врешті пішов...

Особняк цей наче навмисне хвалився своєю розкішшю, йому, видавалося, аж не терпить виставити її напоказ: прем'єр більшовицького уряду, усіх бідних та обездолених пролетарів, займав один з найбагатших особняків у Липках. На ганку націлилася в порожнє небо зенітна гармата, поруч вишикувалися кулемети, – так і не зрозумів Степан Прокопович, від кого мав боронитися товариш прем'єр; порожньо було і в коридорах та приймальні Раковського, не зустрів відвідувачів у кабінеті, хіба в тиші відлунював кожен крок.

Голова українського уряду, який зовсім не володів українською, а російською балакав так, наче навмисне перекручує слова, аби покепкувати з цієї мови, старався бути підкреслено чемним, запропонував присісти і все силився пригостити некурящого гостя сигарою.

– Наш уряд зацікавлений у працях Академії, – говорив Раковський з великими паузами між словами, бо те кожне слово було заважке, мов відлите з олова чи свинцю і підняти його можна хіба з натугою. – Краще зверніться до моїх міністрів, вони швидше вам допоможуть.

До одного міністра треба йти було вдосвіта, бо більшовики наказали чомусь годинники перевести на три години вперед, а другий міністр приймав вченого, лежачи на дивані, певно, хворів. На обличчях обох міністрів доволі великими літерами писалося, що засиджуватися в Києві вони аж ніяк не збираються, тож байдуже і без розмов документ підмахнули. Але справа зроблена, життя Академії, хоч там як, а подовжено.

Тим часом влада у місті мінялася зі швидкістю, аж в очах мерехтіло, інколи звиклі до всього кияни навіть билися об заклад: хто вгадає, яких кольорів завтра вивісять прапори на балконах? А голод між тим ставав щоднини все кріпше владарювати. У Політехнічному інституті, де також начитував лекції Степан Прокопович, викладачі створили спеціальний комітет з добування їжі, і верховодити в ньому зобов'язали невсипущого і невсидючого професора Євгена Патона. Надовго запам'ятався день, коли для голодної професури Патон дивом розжився пшеничним зерном – Степану Прокоповичу аж цілісінький мішок дістався. Щоправда, зерно вологим було, досушували на балконі, де вмить його могли рознести непрошені гості з очима, такими ж голодними, як і в людей, – табунці голубів, горобців та іншого птаства. Вартувати той неабиякий скарб посадили кішку Імперію, що кожного разу, як наближались нахабні і злодійкуваті птахи, грізно стовбурчила шерсть на загривку, метала з очей злі блискавиці або й навіть піднімалась на задні лапи та голосно вурчала, наганяючи страху.

– Єдине похвальне діло імперії, – сміялися хатні.

Лунка тиша в академічних коридорах не була порушена, як київськими вулицями промаршували частини Добровольчої армії. Степан Тимошенко негайно записується на прийом до комісара з навчальних справ професора Спекторського: як-не-як, знайомі ще з дев'ятого шостого року, з Геттінгену, де разом вивчали зарубіжну науку. Пізніше Тимошенко мав діло з ним як з ректором Київського університету: десь теплилась надія, що таки не формально зустрине колегу давнього.

– Наш уряд не визнає ні України, ні створених будь-ким українських установ, – ковзнув Спекторський таким поглядом, що вода в графині замерзати стала.

З гіркотою оповідає про те Степан Прокопович на академічному зібранні. Не йме віри вчений народ, що не позбувся досі надій на Білий рух:

– То в Спекторського душа зачерствіла, от якби поїхати у Ростов, безпосередньо до уряду Добровольчої армії...

І знову всі дивляться в бік Тимошенка.

...І поїхав Степан Прокопович до Ростова за Академію просити, то нічого, що дерев'яні лавки «третього класу», що в Ростові ніде голову прихилити, бо щерть заповнив місто прибулий люд; тож спати дозволили на залізничній станції, у тому ж вагоні. У першу ніч холод не дав зімкнути очей, а теплого одягу не брав із собою – на південь же їхав...

І ось він у приймальні міністра фінансів Бернацького: цей напевне відмовити не повинен, разом викладали у Петербурзькому політехнічному інституті.

– Українські наукові заклади наш уряд не можуть цікавити, – відповідь тепла, як вагонна лавка у приморозок.

«Ну, не всі ж такі, комусь має душа за науку щеміти», – роздумує Тимошенко у приймальні міністра освіти.

Навдивовижу, майже слово в слово, почув Степан Прокопович те, що й у попередньому кабінеті.

Може, він невезучий просто, он приїхав до Ростова Володимир Вернадський, світова наукова величина, раптом йому засвітить, принаймні хоч зблисне, невеличка удача.

Не засвітила, не блиснула.

Зрештою, картав себе Степан Прокопович, він діє надто прямолінійно, треба шукати зв'язки, може, якісь знайомства в пригоді стануть. Зустрів якое товариша по Путійському інститутіві, пізніше разом викладали в Петербурзькій політехніці. Невже відвернеться, тим паче у Ростові його старший брат Драгомиров, доволі впливовий тут генерал, близький до Денікіна, подекують. А батько братів Драгомирових, теж генерал, родом із Конотопського повіту, генерал-губернатором київським був. Та ще й брати закінчили Київський кадетський корпус – неже серце не тьохне?

Не тьохнуло, холодним лишилося, як лоб мерця.

З бідою пополам, назад вертаючись, якое добрався разом із Вернадським до Харкова, а там хоч плач – у потягу жодного місця. Ввечері причепили службовий вагон, в якому мав постачальник армійський їхати: уклінно просимо, візьміть нас...

І справді милостиво дозволили, відвели на підлозі місце в кінці порожнього вагона: так і їхали, якийсь постачальник, барига, що заробляв маетки на солдатській крові, їхав із шиком, і вони, академіки, на підлозі...

– Ні, – під вистук коліс думав Степан Прокопович, – про це належить колись написати, викроїти шматочок часу не лишень для наукових робіт, знаних уже у світі, а хоч конспективно покласти на папір невигадані й непричесані спомини. Він ще колись напише, але де ж він на цій землі знайде тепер застосування своїм знанням, енергії своїй задля розвою науки: неже доведеться податися у світі, де ще цінять розум людський і він комусь потрібен, неже знання його і хист зовсім не треба своєму народу? Дикій орді зі сходу принаймні знання не до шмиги... А якщо й виїхати доведеться, то хоч би десь недале-

ко, до слова, у Югославію, щоби потім легше вернутися: он і братів доля в світи погнала, Володимир у Парижі, від українського уряду на мирову конференцію радником відрядили, Сергій десь у Польщі, – архітекторові з ім'ям теж не світить талан для своєї землі віддати.

Невже еміграція – єдино можливий для нього шлях, невже, якщо прийме таке він рішення, в останню бодай хвилину не зможе сам перед собою його оскаржити?

----- 5

Як переступив Тимошенко поріг тісенької львівської квартири Йосипа Добротворського, недавнього начальника військового управління штабу Тютюнника, то немов Сергія Прокоповича в ту ж хвилину наглий правець схопив, а очі примерзли накріпко до чоловіка, що сидів під іконами за столом. «Загірняк!», – не йняв віри очам своїм Тимошенко, не зразу знайшовшись на слово, а господар тільки головою з боку в бік крутив, кидаючи подивований і трішки тривожний погляд то на одного, то на другого.

– Зустріч у радість чи... – спіткнувся на слові, як природжений заїка, Добротворський, і тривоги у голосі його побільшало.

– Я піду, – видихнув Тимошенко врешті, мов під воду оце пірнав і тільки щойно хапнув повітря. – Через отого в проваллі похід наш...

– Сідайте! – раптом прикрикнув господар, на цей тон собі право чомусь присвоївши. – Не покусаетеся.

«Тут щось гірше мало би статися, – майнуло в Тимошенка, – з цією істотою непарнокопитою...» Нерішучість, незвична досі, ба, навіть розгубленість охопили його; він же не в поході, де в мент справу би вирішив револьвер, він у місті тепер чужої держави – не йти ж по-хлоп'ячому з цим падлюкою навкулачки...

Знехотя, він опустивсь на стілець.

– Хто тут святий? – охрипло і зло спитав Добротворський, тицяючи пальцем по черзі в бік кожного. – Ви? Я? Він? Чи, може, не знаєте, Сергію Прокопо-

вичу, що Загірняк пройшов весь Перший зимовий похід, що напівкалікою після поранення став, кульгаючи досі – руб три копійки... А може, не знали, що в добрячих бувальцях то він вирятував життя Тютюннику? І хто посміє Загірняку дорікнути за посаду державного інспектора, коли Юрко Тютюнник командував Київською групою Української армії?..

Добротворський гарячкував і вусібіч нервово блимав очима, мов прудке авто фарами на вибоїнах у темінь нічну:

– Давайте тепер перегриземося всі, в кожному вздріємо більшовицького агента, щоб потішити во-ріженьків наших...

– Хіба недоумок наступить вдруге на ті ж граблі? – озризувся було Тимошенко.

– Рідну матір у шпики московські небавом запишемо, – неможливо було спинити господаря. – Замість підозр безпідставних на інше напружімо мізки. Бо пошиємося у нікчеми, якщо не вчитимемося на поразці: хто не знає гіркого, не засмакує й солодкого. Бо якщо відверто, без витребеньок дипломатичних, то Петлюра себе вичерпав, знекровили нас усіх оті чвари, – маємо почати, без пересвар та гризні, новий рух.

...То довга розмова негадано виникла, сперш Добротворський, а потім і Загірняк спроквола, оповідали про своє ситуаційне бачення, потребу створення широкого парламентсько-селянського союзу, що зліпив би до купи все оте розпорошене і розсварене.

«Бог йому суддя, – думав про Загірняка Тимошенко по тій розмові. – Чужі гріхи перед очима, а свої за плечима, – може, і справді на невинного клепає, хто здатен у чужу душу заглянути?.. А от про той союз, від Петлюри окремішній, варто почути думку Дмитра Донцова».

Зараз, коли по листопадовому поході Сергій Прокопович осів у Львові, він частенько зустрічався з Дмитром Івановичем, і стосунки їхні склалися істинно приятні.

Якийсь смуток змайнув в очах Донцова, як став оповідати Тимошенко про ту мову із Добротворським та Загірняком, про вагання Симонові Петлюрі нашкодити, якого таки поважав, хоч і не заплющував очі на хиби.

– Йому закидають багато злочинів і дурниць, – не став таїтись Дмитро Іванович, – але має він тільки одну-однісіньку ваду: се заслаба людина.

А помовчавши, мов очікуючи на перечення, додав, час від часу примовкаючи, слово потрібне підшукуючи:

– Він був запанібрата з оточенням, яке його висунуло, а сього юрба не дарує... Він не став понад масою, лишився у ній – річ непростима для чоловіка, що має аспірації вождя. Не бачив, що часи Гарібальді минули, що дикій і чорній силі, яку розвинула большевицька Росія, треба було протиставити щось рівновартісне. А для цього в нім забагато м'якості та шляхетності. Петлюрі бракувало, певне, отого геніального цинізму, який мав до своїх якобінців перший Бонапарт.

Сергій Прокопович цінував ерудицію Донцова, з повагом ставився до його напористості, але його коробили не раз оті неприйнятні для себе слівця на кшталт «маса», «юрба» та ще замашисті вирази, мовби сокирою з-за вуха.

– Але ж в напрямі руху свого він таки був послідовний, – заїкнувся перечити Тимошенко.

Дмитро Іванович блимнув на те з-під лоба, мов на давнього ворога:

– Напрям то правильний – у Європу... Але російській національній ідеї вартувало б поставити впоперек такий самий впертий і безпardonний націоналізм, котрий робив дива в Латвії, Естонії, Фінляндії, Франції, Сербії, Польщі чи Грузії. Бо наші соціялісти не побачили, як зі старого триколірного російського прапора більшовики віддерли білу і синю частину, не роблячи його при тому менш російським. А чи маємо право зараз спокійно собі сидіти? Ні, бо навіть хвилева невдача орієнтації на Європу ніскільки не нищить правильності дій, як не знищили невдачі Сагайдачного під Москвою та Мазепи тоді, під Полтавою...

У суворому і пронизливому якомусь погляді Дмитра Івановича, видавалося, іскра раптом зблимнула, мов кремій ударив об кремій, – і Тимошенко мимоволі позаздрив упевненості, навіть самовпевненості цього чоловіка.

...Найгірше рани на тілі заживають пізньої осені, у передзим'я, у марудну, кислу й сиру погоду. Душевні рани в Сергія Прокоповича та його побратимів після походу осінньо-зимового заживали ще болісніше та повільніше, зарубцьовувалися вельми спроквола і довго кровили.

У перші часи настало якесь дивне затишшя, мов після бурі знеможені вітри втомлено склали крила. Тільки чутки та здогади неймовірні шелестіли поміж людей, насторожували і бентежили недавніх вояк. Подейкували, що тепер стосунки між Петлюрою і Тютюнником геть прохолодними стали, мав Головний отаман коштами підсобити, аби генерал до Румунії перемістився і там розбудовував українські сили. Насправді ж Тютюнник марно чекав на поміч і врешті мусив самотужки пулятися.

А ще Сергію Прокоповичу скалкою, під ніготь загнаною, нили й досі пекли слова Отмарштайна про лист українських екзильних урядовців до зверхників Польщі, аби помочі Тютюнник від них не одержав: піді ж, дізнайся невідь у кого, на чийому боці тут правда...

Та не складати ж рук, однаково треба діяти, не потече водичка під камінь лежачий, хіба черва там заведеться...

Не віднікувався Сергій Прокопович і не відмовчувався, коли мова зайшла про потребу скликання Селянсько-Парламентського союзу, коли його запропонували на голову, коли резолюції приймали непоштиві доволі до урядовців своїх еміграційних. Вельми рук тут докладав полковник Йосип Добротворський. Не водилося ліньок і за метушливим, як звично, Загірняком. З ним Тимошенкові ще довго було якось ніяково бодай поглядом зустрітися, не кажучи вже перемовитися скупим навіть словом. Сперш на думку осінніми сизими хмарами напливали сумніви щодо дворушництва Загірнякового: чи ж бо докази всі правдиві, точило шашелем сумління, бо ж чув усе Сергій Прокопович винятково з чужих вуст.

А трагічна помилка із затримкою виходу із села, коли нависала загроза оточення, могла бути тільки помилкою. Люди справді падали з ніг, кульгавому ж Загірнякові й зовсім ставало непереливки. Надмірна підозрілість у пору лиху, гадав згодом Тимошенко, цілком зрозуміла, бо найменший хибний чи необачний крок міг вартувати життя. Врешті, Сергію Прокоповичу хотілося бодай вибачитися перед Загірняком та щиросердно зізнатися у власних гріховних підозрах.

Але й на це в Тимошенка чомусь забракло душі.

----- 6

Ті світи, у які намірився податися Степан Прокопович Тимошенко, на погляд позірний, незмірно великі, але хто там і де чекає його? Проте він вчений, чиє ім'я вже знане в університетах Європи, і має здійснити усе, що йому долею буде написано.

Лишаються в пам'яті окремі кадри – так можна фотографії тасувати, і в міру того, як знімок змінює інше фото, так і в пам'яті призабутий уже епізод один за одним чергується.

Ось добирається він у Ростов, у марній надії на підтримку, і на станції якійсь поїзна обслуга вельми втішила пасажирів: поїзд не зможе далі йти, немає палива. І викочується натовп з вагонів, з хряскотом ламає паркани й плоти, поїзд рушає, та ненадовго. Посеред лісу нагла зупинка – провідники обходять вагони ще з ліпшою новиною: не пройде далі ні кілометра поїзд, доки пасажирів не зберуть і не вручать машиністові зазначену суму.

У Новоросійському з його пронизливим вітром і безперервним дощем пароплава чекають чотири доби. У Феодосії, втомлені та зголоднілі, дізнаються прегарну для них новину – в місті є навіть діючий ресторан. Заледве обід замовили, як тут ввалюється натовп цілісінький п'яних у дим офіцерів Добровольчої армії. Крики, лайка захрипла і вимога всім штатським забиратися геть: для Степана Прокоповича то було першим знайомством з вояками, які йменували себе визволителями Росії; подальші знайомства так і не змінили тих перших вражень.

«Кого тільки злі вітри того століття не занесли на цю згорьовану землю, хто тільки не тужився за-гребти її в свої жадібні пригорщі», – набігали думки в Степана Прокоповича, як ходив на базар у Севастополі прикупити їстівного, бо піти в ресторацію, де пропивають останнє вояки Добровольчої, надалі не зважувався. Мав він нагоду в Києві спостерігати за німцями, що позірно до населення ставилися дружелюбно, хіба заклопотані вельми були, як побільше вхопити і вивезти збіжжя та різного харчу. Бундючним англійцям байдуже геть, яка тут країна, Індія чи Ефіопія, на люд тутешній дивилися тими ж очима, як на бур'ян придорожній. Французам же бачилася окупація як заробіток, не пропускали вони мізерну нагоду десь пожитися, – вельми кумедно було спостерігати, як шпацірують вони на бульварі а чи пристані в Севастополі, закутавшись аж ніяк не в зимну пору в розкішні та дорогі норкові шуби й насунувши на очі хутрянні шапки. Грубістю і брутальністю в ставленні до жіноцтва не поступались вони здебільшого п'яному офіцерству Добровольчої армії.

Чергуються в пам'яті у Степана Прокоповича знімки, мов їх хтось неспішно тасує, як картярську колоду... Одеса, Босфор, Принцеві острови, Софія, Белград, де вперше за три з лишком місяці міг заснути не на дошках чи просто немитій підлозі, а в справжнісінькій хрусткій білосніжній постелі, що пахне вітрами; врешті Загреб. Лист від ректора тамтешньої політехніки з пропозицією прибути на перемовини про роботу.

Та от притичина: що вдягнути на зустріч із ректором? Не в цій же йти військовій формі, яку виміняв за харч на базарі... Старий костюм, який перепросив

Степан Прокопович, ще довго його дивуватиме – як тільки могли пропустити до ректора в такому жебрацькому вбранні...

Цю сердечну розмову він пам'ятатиме, як навіть збіжать роки чи десятиліття. Ректор зібрав у своєму кабінеті всіх деканів політехніки. То були поважні науковці, що вільно почувалися не лише на теоретичному терені, а й знали виробництво як інженери в минулому Австро-Угорської імперії. Слово за словом, і з'ясувалося, що Степан Прокопович і є тим Тимошенком, з роботами якого давненько знайомі й на які нерідко спираються.

– Пропонуємо вам зайняти кафедру опору матеріалів, – по цьому вимовленому ректором у Степана Прокоповича мов тягар з плечей спадав: невже врешті скінчилися поневіряння? Невже добігла кінця та смуга тривоги і невизначеності, коли йдеш, мов у нічному лісі, та ще й із зав'язаними очима, тільки ногами навпомацки дорогу пробуєш?

– Викладання вашого предмета почнеться, як завше, з осені, – продовжував ректор. – Але пропонуємо вас зачислити в професори вже зараз.

З якою радістю, з якою втіхою невимовною можна тепер продовжувати свої теоретичні роботи, а ще вивчати хорватську мову – читати швидко навчився, а от розмовляти... Виявляється, говорити на близькій до рідної мови ще й як непросто, але то не найважча проблема.

Можна нарешті зв'язатися листовно з колегами з інших європейських університетів, відновити давні стосунки, насамперед з професурою Англії та Німеччини. Дні й тижні збігали неймовірно швидко, видавалося, аж миготять вони перед очима, життя входить у звичну колію... От якби ще

сім'ю вихопити з краю, який злі люди підпалили навмисне, і те невиситиме полум'я жодні вітри вгамувати досі не в силі.

Невелика публікація в середині травня в хорватській газеті змусила серце битися так, мов Степан Прокопович на одному подихові вибіг східцями будинку принаймні на сьомий поверх.

– Київ знову вільний! – те, що спокійним, навіть байдужим тоном під чужим пером ішлося у публікації, йому зараз кортіло голосно вигукнути. Хрещатиком парадним строем 9 травня промарширували союзницькі польські війська під орудою вихованця бережанської гімназії з Тернопільщини генерала Ридз-Смигли і шоста дивізія УНР полковника Марка Безручка. – Саме час мені сім'ю сюди вирвати...

І знову дорожні пригоди, щоправда, неспівмірно дрібніші від шляху страдницького в Загреб, але ось він уже на порозі домівки...

То незабутні хвилини, коли радість зустрічі аж переляку сягає, коли з подиву наступає на хвилину оціпеніння; слава Богові, всі живі та здорові.

А ще тиха радість осідала на душу. Хоч як було скрутно українській владі, та сім'ю у безвиході не покинула. Політехнічний інститут справно дружині платив його платню. Професура комісію зорганізувала, аби харчі забезпечувати, і належну частку його, попри мандрівки Босфорами і Принцевими островами, сім'ї видавали. А що часи скрутні, то вже видивився Степан Прокопович на засідання в Академії наук. Вельми благенько вдягнуті академіки, все поношене на них або те, що, струснувши пилюку, перепросили з прадавніх часів. У маститого академіка Граве чобіт геть їсти схотів, тож подошва мотузочкою перев'язана...

Не хотіли домашні Степана Прокоповича збиратися в дорогу, та гармати більшовиків, що наступали знову на Київ, вельми переконливо загомоніли. І вже останнім поїздом, останнім вагоном рушили у нове життя.

Ще пощастило у Варшаві з братом Сергієм побачитися. На біду, той захворів, побалакати лікарі дозволили лиш через вікно і то кілька хвилин – досі три роки не бачилися і не знайти на землі ворожки, яка б сказала напевне, чи побачаться ще і коли.

Такі болісні, зловісними спалахами часто осяяні, ті роки. Що там, за спалахами тими й загравами, чекає на нього і його братів?

----- 7

Каменюкою важнізною, брилою непідйомною привалила душі багатьох поразка Другого зимового походу. Почалися метушливі пошуки якогось виходу, проте нагадували вони найчастіше мацання наосліп руками дверей у цілковитій темені, та ще й незугарні пошуки у кімнаті, де зроду й не було тих дверей.

Найгірше заколотилося по тому селянсько-парламентському хуралові: чутки, здогади і проєкти шаруділи та сновигали, як голодні миші в порожній коморі. Добротворський, сторожко озираючись навіть тоді, коли чужих вух не було і близько, ділився найпотаємнішим:

– Треба скінчити нам гру дитячу в державу. Свідомий українець має знищити свій будь-який уряд, бо ж скоро розгорнуться великі події європейського значення. Європа тішитиметься вельми з уряду УНР, аби різними договорами накинути ярмо на шию народу нашого...

І Добротворський навіть жєстами брався показувати, як те ярмо через голову накидають та припасовують вже до пліч, як мулятиме вельми воно і як важко буде його скидати.

– Нам не простять, – сумовито і перелякано балакав тоді полковник, – якщо продамося Європі й доведеться воювати з українськими більшовиками – з обох боків проллється тоді братня кров...

А ще інші нашіптували:

– Чого-то після поразки праця Юрка Тютюнника стала такою вже потаємною? Чи правду казали, що об'явився аж у Румунії?

Бо поляки, мовляв, з ніг збилися, шукаючи генерала, – вирішили, що працює на шкоду він польській справі, навіть депеші писали в Бухарест, аби копнули того з румунського терену.

Приголомшив, мов по тімені ковадлом бухнув, Чеботарів:

– Нам удалося встановити, що Тютюнник справді працює в контакті з дефензивою 6-ї Румунської армії, але зв'язаний через деяких наших колишніх, доволі відомих у минулому діячів, з росіянами і генштабом французьким. А вступає в дружні стосунки з Дмитром Донцовим та іншими патріотично налаштованими людьми з міркувань, що Україна колись звільниться і держава заснована може бути тільки сильною особистістю, такою, як він, генерал Тютюнник.

Ті балачки на тлі ошуканства Польщі, що замиралася в Ризі з більшовиками, віддала на поталу їм Україну та собі відпанахала західні землі, жорновим каменем тисли на й так вже зболені душі.

Навіть не розсмішила своєю абсурдністю Сергія Прокоповича ще одна версія, коли преса принесла приголомшливу звістку про перехід Юрка Тютюнника через Дністер і перебування його в червоних. Неймовірно довелося від Добровольського та Загірняка почути:

– То, знаця, не випадково... Тут вельми мудро задумано. Коли настане знову війна з більшовиками, то з одного боку ми, а з другого – червоні, дійсно велика армія з гаслами визволення з-під лядської неволі. Армія, котра українізована для більш успішної боротьби з Європою, армія, в котрій завдяки старанням Тютюнника окажется багато інших командирів, наших по духу. На чолі тої армії стоятиме сам

Тютюнник, і от в рішучий момент, будучи зв'язаний з нашим командуванням, умовляється... Ми, перейшовши до нього, відкриємо фронт і завдамо смертельного удару полякам та розпочнемо при великій Українській армії будувати свою власну державу.

Розвиднілося остаточно Сергію Прокоповичу, враз пропали, наче досвітня мліч, сумніви щодо Загірняка: за словесним лушпинням звичайнісінька зрада прихована, ще й так неоковирно тими лушпайками прикрита, тож правду-таки казав цей негідник колись, що судитиметься їм ще зустрітись – і розминутись просто так вже не випаде.

«...Що ж то за століття таке химерне і що за земля така, якій невгамовний люд не дасть ні року спокою», – гірчило не раз на душі Тимошенкові. – Може, спробувати хоч віддихатися від цього усього, кличуть до Чехії друзі його, недалечко навіть вони, може, послухатися?

----- 8

На бульварі Кліші, в кабаре «Мулен Руж», вродливі дівки рвучко вимахували спідницями, витанцювуючи хвацько канкан та чаруючи ним вже три десятиліття парижан і гостей; виставкові салони заповнювала вишукана публіка, рясніли вулиці міста з ранку до вечора розмаїттям вбрання святечного люду, мовби й заняття іншого він не мав, окрім празникування, – Володимирові Прокоповичу Тимошенкові Париж був до серця. От тільки милуватися ним часу бракувало: економічного консультанта українських урядів та керівника Інституту економічної кон'юнктури при молодій Академії наук молодій державі послали на світову конференцію у Париж як економічного радника нашої дипломатичної місії.

А клопотів тут не бракувало, через них, наче від перепоею кріпкого, голова шумеляла під вечір та рябіло в очах... Офіційно делегація УНР на світову конференцію не була запрошена, ще треба доводити своє право на місце під погідним цим сонцем та платанами височенними у затишних паризьких парках. Бракувало і досвіду, і везіння, і збігу обставин бажаних.

– Ми приїхали в Париж як новачки, – казати-ме про той час М. Рудницький, – не знаючи терену праці, позбавлені всяких зв'язків, віруючи, що самої «чистоти» справедливої праці вистачить...

Ще спотикатися почали, заледве 19 липня 1919 року Рада Народних Міністрів УНР переформувала склад української делегації, затвердивши тепер головою місії Михайла Тишкевича. Але він не зразу прибути зміг, тож продовжував керувати попередній

очільник П. Сидоренко. То про нього у звіті до українського МЗС писалося: «П. Сидоренко не має жодної дипломатичної підготовки і не знає звичаю, характеру і умов життя на Заході. Він віддалив від себе за час свого перебування в Парижі всіх прихильників України, не зумівши собі придбати нових приятелів».

Покотилися веселіше справи, як прибув до Парижа Михайло Тишкевич. Він таки чимало робив, аби через оті викривлені окуляри західні альянти перестали дивитися на Україну як частину Росії. Навчені життям, тут усі були однодумцями – наприкінці вересня Симон Петлюра писав у Париж: «Жодних комбінацій на ґрунті відновлення «єдиної, неділимої Росії» не повинно бути. Треба зацікавити французькі промислові кола Україною».

Отим зацікавленням і віддавав найбільше уваги Володимир Прокопович. Бо ж французькі інвестиції в економіку колишньої Російської імперії були таки чималими, сягали вони, за підрахунками англійського посла у Франції Л. Берклі, 800 мільйонів франків – і, що особливо значимо, вкладалися вони в підприємства, здебільшого розташовані в Україні.

Інколи Володимирові Прокоповичу долоні чесалися пожбурити всі службові папери в найдальшу шухляду, зустрітися з відомими земляками, відвідати мистецькі салони. До Парижа прибувало з рідних країв все більше знаної професури, талановитих інженерів, таких, як авіатор та конструктор, якому належала вже низка світових рекордів, Ігор Сікорський. Олександр Архипенко хоч і переїхав до Ніцци, та в столиці не почувався гостем. Картини полтавчанки Марії Башкирцевої викликають дискусії і фахівців, і просто пошанувальників, Олекса Грищенко в одному каталозі з репродукціями Ван Гога,

Модильяні й Матісса. Відвідавши першу виставку кубістів в Осінньому Салоні, Гійом Аполлінер був у захопленні від робіт Софії Левицької. Тканини Соні Делоне з полтавського Граджиська, що по заміжжі набула французького прізвища, Париж перевдягли в кольори далеких полтавських ланів...

Але мрії ці Тимошенку потрібно відкласти, бо не заховаєш у далеку шухляду насущне. Діяльність свою місія має вибудувати в обстановці, коли, наче змовившись, і російська, і польська дипломатія у Парижі лідерам держав Антанти навперейми клепає: Україна – то нова Мексика, захоплена анархією.

Чого таїти гріха, сама місія наша нерідко давала підстави для критики, хай навіть упередженої та недоброзичливої. По Актові Злуки механізм роботи держустанов просто не встигли «відрегулювати», що давало підґрунтя для закидів: «У вас дві армії і дві закордонні політики». А ще приналежність членів дипломатичної місії до різних політичних партій та угруповань нагадувала інколи ситуацію із вельми плідної співпраці Лебедея, Рака та Щуки.

Зрештою, 20 липня з Відня прийшла телеграма від члена Директорії Андрія Макаренка про відкликання з посади голови дипломатичної місії Михайла Тишкевича. Закиди перед тим йому висловлювалися і слушні, але й безпідставних та дивних звинувачень не бракувало, хоча б на кшталт: граф Тишкевич прагне окатоличення України, навіть для цього закладено спеціальну інструкторську школу у Франції.

У Володимира Прокоповича, який широ шанував голову місії, все ж були свої зауваги. Якщо французькі інвестиції в підприємства на теренах України становили 800 мільйонів франків, а загальний

борг колишньої Російської імперії перевищував 14 мільярдів 700 мільйонів, то, поділивши першу цифру на другу, економічний радник одержував менше шести відсотків. А чому ж тоді голова місії згоджувався покласти на українські плечі аж тридцять процентів імперських боргів?

Конфлікт розв'язався сам собою: через декілька днів надійшло повідомлення, що Макаренка з посади увільнено і його телеграма не більше ніж аркуш паперу, пожмаканий у поштаревій сумці.

----- 9

Коли врешті Степан Прокопович добрався до Загреба і зайшов до ректора політехнікуму, той тільки головою струснув, наче видиво яке бачив та вірив і не вірив власним очам.

– Ми читали в газетах про швидкий наступ більшовиків, ось-ось могли вони взяти Варшаву, – пояснював ректор свій подив. – Ми хвилювалися, що застрянете в Києві або напівдорозі. Навіть надію втратили, чи вернетесь до початку навчання.

Сердечна людина, той ректор... Він не вважав за обтяжливе поклопотатися, аби в школу дітей Тимошенка прийняли без зайвих формальностей та тяганини, а для Степана Прокоповича відшукав асистента зі знанням російської мови.

Залишалось найтяжче – житло. З країв східних, де не знала спокою земля, де двигтіла вона й стогнала від вибухів та гармат, а небо нічне на шмаття рвали пожежі, з тих країв вал люду котився на захід у пошуках спокою та прихистку. Винайти помешкання тут безнадійно, – так в один голос казали знайомі. Тож як вже зовсім небагато часу до занять лишилось, ректор як тимчасове житло запропонував приміщення майбутньої лабораторії Тимошенку.

Про ті два роки в частині лабораторії сім'я довго ще згадуватиме з підсмішками та дотепами: одне ліжко якимось розмістилося, а дітям випало спати на табуретках. Десяток тих табуреток, хитромудро вірьовками перев'язаних, за конструкцією утворювали подобу ліжка; за матраци слугували мішки, пахучим наповнені сіном. Ті пахощі Степану

Прокоповичу чомусь нагадували далеке тепер село Шпотівка на Сумщині, де на світ він явився і звідки стежки у велике життя повели.

Щоправда, виникла одна непередбачувана причина: делікатні хорвати без запрошення в ці розкішні апартаменти не мали звички заходити, зате свій брат, вихований на звичаях імперії колишньої, міг приплентатися у будь-яку пору. І тоді дітям уроки готувати частенько ставало ніде, та й господині з вечерею поратися непросто.

Та все минуше, бо небавом вдалося зробити неабияке відкриття: в університетській бібліотеці була окрема кімната для занять професури.

Як ставав за кафедру Степан Прокопович першого дня в Загребі, то чомусь коліна дрібно тряслися, мов на холоді вистиг, – наче й не було солідного викладацького досвіду в провідних технічних вузах Києва та Петербурга: боявся він за мову свою, мішану дивовижно, з хорватських та російських слів вінегрет. Але страх той швидко минув, розтопили його студентські допитливі та довірливі очі.

Міг би бути задоволеним Степан Прокопович першим роком викладання у Загребській політехніці, якби... Якби теоретичний курс можна було підкріпити лабораторними заняттями з вивчення міцності будівельних матеріалів.

– Якщо ми готуємо не паперових інженерів, якщо хочемо випустити всебічно підготовлених до практики фахівців, – на раді професорів доповідав Тимошенко, – то маємо зорганізувати лабораторію з набором новітніх машин. Я готовий виїхати у відрядження до європейських країн, аби підібрати найкраще.

Закивали згідливо голови професури поважні: не може Загреб лишатися хутірцем при великому

загальноєвропейському поселенні, ухвалили кошти відповідні для відрядження виділити.

Чималенько задумав Тимошенко об'їздити, голод науковий його підганяв. Бо вже років сім не бував у провідних західноєвропейських лабораторіях, не зустрічався з колегами тамтешніми, навіть інженерні журнали були йому недосяжні. Тож надії на небавом побачене такі рожеві були...

І вже перша поїздка до Мюнхена гіркий осад лишає. Наче й місто те ж саме, що бачив колись, у далекому вже 1904-му, і будинки лишилися попередніми, от тільки у знаній лабораторії новинок він не знайшов. І люди якісь тут невеселі стали, давила їхні плечі невидимим тягарем інфляція, відчувалося, що не до науки їм, бо навіть недоїдали вони.

Ось уже Штутгарт і Карлсруе – і там новинок не густо. Не відійшли, певне, шпари від Першої світової. У паризьких лабораторіях, добре відомих Степану Прокоповичу із довоєнних поїздок, теж марно шукати нового – мовби час зупинився, стрілка за стрілку чомусь зачепилася, і нікому дати їм лад.

У Парижі зате з Володимиром, братом молодшим, сталася зустріч щаслива. Брат, що в місії українській дипломатичній тоді працював, запросив до себе, верстах у тридцяти він жив від столиці, – тихо там так опісля гаму та гуркоту міст великих, зовсім як десь у Шпотівці, далекому тепер українському, довік селі незабутньому.

Наговорилися за літа, відколи не бачилися, і за ті також роки, через які, може, судить, а може, й ні, зустрітисся.

– Напевне, зазнає поразки українська справа, – казав Володимирові. – Що робити думаєш?

Диво дивнее, не побачив в очах брата розпачу, швидше була там затятість.

– У Відні має постати Український вільний університет, – відказував брат таким тоном буденним, наче на власному городі розпоряджався. – У Подєбрадах перемовини ведемо, облаштуємо Українську господарську академію, а ще буде педагогічний університет, школу пластичного мистецтва намічаємо... Не вибудувати нам України без добрих фахівців.

Воно-то так, лиш подумав Степан Прокопович, бо не хотілося братові настрій псувати. Він згадав, як у Києві якось вирішив піти на засідання Центральної Ради. Народу повнісінько, зала вщерть переповнена, але тут підійшов молодий чоловік у солдатській гімнастерці, який, видавалося, знав його, – тут чимало було колишніх слухачів Тимошенкових лекцій. Як з'ясувалося, то на нього звернув увагу Голубович, тодішній голова Ради Міністрів УНР. Він провів і знайшов місце поряд з іншими міністрами. Степан Прокопович деякий час уважно слухав дебати, відвіюючи та відсіюючи, мов на вітрові, словесну полову від зерна живого. Проблеми були непрості, бо більшовицький уряд у Петербурзі зовсім непосильні вимоги виставив. Знайомий уже подавно Володимир Винниченко пропонував деякі корективи у відповідь внести, якесь «полівіння» зробити. Степан Прокопович потім казав йому, що це нітрохи більшовиків не влаштує: їм не «полівіння» треба, вони на всю Україну зуб заточили.

Блажен, брате, хто вірує...

А йому, Степанові, доля напевне судила оті жорна науки довіку крутити, і не має він права зважати ні на які мозолі на долонях.

Лондонські ж лабораторії тим часом подивували Тимошенка своєю закритістю, безліччю формальностей, аби дозвіл доступу надали, – наче не вчений шукає контактів, а шпигун держави недружньої. Зате в Единбурзі, на зборах річних Британської асоціації для розвитку науки, приємна сталася зустріч із земляком, Петром Капицею, – і по батькові, і по матері нащадком давнього волинського аристократичного роду. Петро Леонідович, майбутній Нобелівський лауреат, умів бути душею гурту, охоче після поважних доповідей та дискусій забавляв публіку фізичними фокусами та кумедними експериментами.

Тривалою та поїздка була і виснажливою, зате в Загребський політехнічний небавом почало прибувати на той час найновіше обладнання, яке тільки могла надати тодішня Європа. І слугуватиме те обладнання та лабораторія тамтешній професурі і студентству ще не одне десятиліття.

----- 10

Уже позаду Львів, уже в споминах і ті гіркі листопадові дні, коли славне лицарство йшло в Другому зимовому поході відвойовувати Україну: того лицарства частина була зовсім босою, ще чимало попідв'язували підшви шнурками, а ще хтось був у наспіх сплетених личаках; ішли з гвинтівками, іржею вкритими, в яких замість ременів чомусь мотуззя лише теліпалося.

Не судилося...

І розносила доля лицарство по світах, одні зневірилися, інші, зуби міцно стиснувши, далі справу свою вели, свій хрест не скинули з плечей. Сергія Прокоповича Тимошенка стежка життєва повела на запрошення друзів в Українську господарську академію, в Подебрадах.

– Тут чималенько нашого брата, – оповідав про тодішнє життя Дмитро Дорошенко, – хіба половина колишнього українського Києва! Як у Ноевім переповненім ковчезі, всі «чисті» й «нечисті» звірі збіглись до купи.

То вже потім Сергій Прокопович від Дорошенка почує про «звірів нечистих», а зараз, ідучи коридором Академії, він розминувся з невисоким повнуватим чоловіком, – він би й далі собі простував, якби не спинив його раптом погляд того зустрічного: мов низонули наскрізь сірі втомлені, наче приморзком прихоплені, очі.

«Загірняк!» – спалахнуло раптово, і Тимошенко, спинившись, обернувся круто.

Той і собі приспинився, вони якусь мить стояли, розгублені з несподіванки, один на одного отетеріло

дивлячись, впізнаючи і поступово упевнюючись, що не обізналися, вони стояли як вражені струмом, коли беззвучно трясє, але й поворухнутися навіть забракне сили.

– Бачив напис на дверях «Професор С. Тимошенко», – нарешті вимовив, швидше вичавив із себе Загірняк. – Ситу лавочку тут для вас влаштував пан Масарик.

«А чого ж, – не здатен все ще на слово, подумав Сергій Прокопович, – хай там не вельми сита, але цю наукову «лавочку» згадуватимуть і через десятиліття, цінитимуть її достойно і через багато десятиліть».

Добра душа і зіркий інтелект Томаша Масарика, не раз балакали в Тимошковому товаристві, що, видавалося, бачив навіть за миготливим виднокраєм тодішньої європейської коловерті, той самий Масарик, якого Бернард Шоу без вагань називав готовим президентом Сполучених Штатів Європи, Президент Чехословаччини Масарик допоміг відкрити і фінансово підтримав українські виші. У Празі діяли Український вільний університет і Вищий педагогічний інститут імені Драгоманова, у Подебрадському замку, що будував колись зять луцького і галицького князя Ростислава Михайловича Оттокар II, знайшла осідок собі Академія.

Але не возвістив ще голосистий дзвінок про першу лекцію, як між студентства майбутнього зчинилася колотнеча. Виявляється, заклад задумувався за зразком звичайнісінького технікуму і програмою на стільки ж семестрів.

– Ми маємо поважно вчитися, – наполягала молодь. – На зборах же не дарма ухвалили домагатися чотирирічного курсу з п'ятим роком навчання для підготовки до державного іспиту та дипломової пра-

ці. Не відділи, а факультети тут мають бути з деканатами та професорськими радами – все, як у чеських високих школах. Ми хочемо здобути диплом інженера.

– Бракує професури, – остерігалосся старше покоління еміграції. – Не пересолімо з вимогами, а то, чого доброго, заклад не відбудеться зовсім.

– Маємо попрохати і чеських професорів, – своє вела молодь, що спиралася на однодумців зі старшого покоління.

Ще кинулися, було, шукати підтримки у голови Українського громадського комітету Микити Шаповала, але й від нього теж не дочекалася помочі, – чи побоявся доволі рішучий цей чоловік «пересолу», чи просто не вірив у таку можливість.

«Ні, пане Загірняк, – змайнула було в Сергія Прокоповича колюча, як сливова гілка, сердита думка. – Навіть при доброму серці Масарика манни з неба не буде – один раз лише падала».

Та пощастило і цього разу.

Тимошенкові старі знайомі ще по Києву в уряді ЧСР із розумінням поставилися до задумок молоді – УГА таки заіснувала з часом як вища школа з трьома факультетами. І, окрім української, залюбки працювала тут знакова професура чеська. Іван Горбачевський викладав органічну хімію, Федір Щербина – статистику, Василь Біднов – історію України, Володимир Старосольський – державне право, а серед чеської професури знаходимо імена Яна Граського, котрий читав водносанітарну техніку, Рудольфа Кукача, що навчав будівельної техніки, Теодора Єждіка, який викладав використання водної енергії... Усі вони були визнаними фахівцями з чималим списком опублікованих наукових праць –

то нічого, що Академія ще не мала ні фахових книг, ні таблиць, ані жодного українського підручника.

Дивовижне студентство заповнювало тут аудиторії: поміж нього чулося в зверненнях один до одного «пане хорунжий», «пане сотнику», а в згаданім щойно Загірняком кабінеті з написом «Професор С. Тимошенко», де асистентом працював командир уславленої дивізії Олекса Алмазів, звучало також «пане генерале».

Викладачі Академії, при тім числі чеські, прекрасно розуміли, кого й для чого вони готують. Професор Давид Райхінштейн, що асистентом раніше був у Альберта Айнштейна, лекції починав, хоч і з великим трудом, українською, прагнучи цим свою повагу виявити до окупованого народу; щоправда, траплялися й винятки. Колишній професор Київського політехнічного інституту Каміл Шиндлер, зрусифікований німець, затявся було навіть вживати слова «Україна», «українське»; коли ж на черговій лекції бовкнув було «Малоросія», то студенти тут же встали і покинули аудиторію. Для Шиндлера всі слов'яни були «русскімі», навіть чехів причислював до них. Врешті ректорат у відповідь на протести студентства увільнив цього зазобованого імперськими нісенітницями викладача.

...Для Загірняка, думалося Сергію Прокоповичу, тут просто «лавочка», зовсім інше, напевне, скажуть всі ті, хто пройде тут повний курс.

Через роки колишній студент Євген Маланюк Подебрадську академію називатиме «Національною політехнікою» і так напише про неї: «Не можна недооцінювати того факту, що складні високошкільні дисципліни вперше викладалися і вчилися рідною мовою... в той спосіб незмірно збагачувалася і без-

державна мова, і бездержавна національна психіка... Подебрадська академія була перш за все лабораторією, де культивувався тип новітнього українця.... Це було чудове видовище – спостерігати, як з людського матеріалу, часом ще досить сирого... вирізьблювалася, виформовувалася і вишліфовувалась особистість, особистість повновартісна й національно конструктивна».

...Урешті Загірняк знову озвався:

– Мені тут теж заманулося вчитися. Документи оце привозив, пристріляйтесь хотів...

Якось відпустило немов Сергія Прокоповича, перестав електричний струм трясти, і він вимовив мало не байдуже:

– Не пристріляйтесь... пристрелити вас тут вартує. Шкодную за своє малодушшя, тоді, в листопаді. Але не пізно...

І він мимоволі крок уперед ступив і завис висоенькою статурою власною над Загірняком, що й до грудей його не доріс; той опасливо ступив крок назад, потім, по ваганню на мить, ще один...

– Не тіштеся, – з видихом зло відказав Тимошенкові, і сиві очі його крижаніли. – Запізнився я з документами, через рік веліли прийти...

А як далі на кілька кроків позадував Загірняк, то з шипінням докинув знову давнє оте:

– Ще пощастить нам зустрітися на вузькій стежці...

«Що з падлюкою цим робити? – крутилася напудженою білкою в колесі думка, – негайно в поліцію якось здати, сказати, що чекіст він, напевне, шавка московського ГПУ? Але чим доведе, які аргументи зможе навести, які факти?»

----- 11

То був особливий вересневий день, в який немов дві пори року зустрілися: лагідність літа, що прощалося і, видавалося, перепрошувало сором'язливо усіх за відхід, за таку нечемність, лагідність погідного сонячного дня так природно доповнювалася розкішшю барв юної осені, неймовірних барв, якими спалахнули дерева вздовж вулиць. І то був особливий день для студентів та професури Господарської академії в Подебрадах. На щерть заповненому людом пероні вони зустрічали митрополита Андрія Шептицького.

Гомін прокотився пероном, заледве заможна постануть владика з'явилася в дверях вагона, шанованого гостя студентки вітали квітами, а сам митрополит був серед люду, мов батько серед дітей: навіть височенькі на зріст професори Сергій Тимошенко і правник Лука Бич, що здоровили насамперш, на голову нижчі були від владика; помітно постарілий за останні роки, сивий весь, митрополит скидався на прадавнього пророка, який щойно зійшов з таких же сивих сторінок священних книг.

Владика Андрей з інтересом знайомився з Академією: той щирий інтерес був написаний на його обличчі, і ніякий артистизм в жодної людини не здатен його імітувати чи замінити.

– У нашій бібліотеці вже близько двадцяти восьми тисяч книг, – тишився сам і щиро хотів потішити гостя Сергій Прокопович. – Це фахові, здебільшого, видання для наших агрономічного, інженерного та економіко-кооперативного факультетів. Четвертина з тих книг російською, стільки ж наближається

українською, чому неабияк раді: не зможуть тепер дорікнути невігласи, що не маємо своєї термінології та мізер наукових видань рідною мовою. Звісно, сюди надходять найновіші книги чеською, німецькою, англійською, іспанською та сербською мовами.

Тимошенко стримував себе і не завше міг стримати, бо хотілося оповісти, що готують тут справжніх фахівців, що вчать студенти до шістдесяти годин на тиждень – сонце їм голоблею, хіба, підпирати... І здавати майбутнім випускникам треба до сімдесяти дисциплін, а до того стажування в різних лабораторіях пройти. Хто обрав спеціальність хіміко-технологічну, має виконати завдання в цукроварній, ферментаційній хімічній технологіях, технічній мікології. А після завершення навчання та практики мають готувати дипломні роботи, в яких уже розроблені повинні бути проекти фабрик та повного обладнання їх устаткуванням із детальними розрахунками.

А хіба міг Сергій Прокопович обійти істинне подвижництво своїх колег, професури Академії? Оплата педагогів, серед яких немало було з європейським чи й зі світовим ім'ям, навдивовижу низька, місячна платня професора ледве сягала сорока восьми доларів, доцента – близько сорока одного. І, попри це, йде тут жвава наукова робота.

– Лише за перших неповних п'ять років в Академії підготовлено сто шістдесят п'ять підручників, себто майже кожного тижня виходив один посібник, – не йнялося Сергію Прокоповичу, і на ту похвальбу не бачив він в очах митрополита іронії, хіба згідливо той лиш кивав головою.

Здебільшого це були перші в історії підручники українською мовою в тій або іншій галузі. За пів-

тисячі перевалила кількість наукових публікацій – рефератів, монографій чи розвідок, – причому не тільки українською, а й німецькою, англійською, чеською та іншими мовами. А ще намітки є видавати «Записки УГА»...

– Не випадково тому, – хвалився Сергій Прокопович і не відчував докорів сумління за прогріх такий, – зі стін Господарської академії виходить тямущий фахівець. Їхніх випускників охоче запрошують Аргентина і Бельгія, Болгарія і Бразилія, Канада й Китай, Німеччина й Польща, Сполучені Штати і Франція – всього близько шістнадцяти країн; вони народилися і зросли на українській землі, а тепер, видно, суджено їм світи розбудовувати. Зрозуміло, немало лишається тут, у Чеському краї, а з півдесятка обрали свідомо тернистий шлях: розуміючи всі загрози, поїхали додому на працю, в Радянську Україну...

Того дня маєстатну постать митрополита Андрея можна було бачити в багатьох аудиторіях і навіть у лабораторних приміщеннях. А в лабораторії ферментаційної технології доцент Євген Голіцинський взявся припрошувати владику спробувати зразки фруктових вин, і той не насмілювався на відмову.

– В Україні, у північних землях, виноград часто гине через морози, та й дозріває не завше... Тож наші технології мають дати вино з фруктів не згірш за виноградне, – переконував учений митрополита.

І на потіху Голіцинського владика спробував смак його витвору, а на ще на більшу потіху – вгадав, з яких фруктів яке вино...

Наступного дня в супроводі академічного хору владика Андрей у місцевій католицькій церкві відправив урочисту Службу Божу. Більшість спудеїв

навчалася в Подебрадах з країв православних, рідко кому з них випадало в житті чути, як правлять у греко-католицькому храмі, тож дивувалися чимало з присутніх та ще перешіптувалися: «Правиться зовсім, як у нас»...

«Зовсім, як у нас», – з гіркотою перегукнулося Сергію Прокоповичу. Пишуть друзі з Волині про незгоєні болі церкви у краї, «у нас», на землях, де сімдесят відсотків живе українства, двадцять дев'ять відсотків мешкає білорусів і лише відсоток за росіянами, церква досі не може скинути з себе московитського хомута.

Митрополитом Варшавської православної кафедри і на ділі главою церкви у Польщі був раніше українець Юрій Ярошевський, шанований людом митрополит. На подив і жах всього європейського співтовариства, його розстріляв у власному домі московський священник, напівфанат-напівбожевільний отець Смарагд.

Наступником став архієпископ Діонісій, етнічний росіянин, і тепер неабияких сил та потуг потрібно мирянам, аби церкву уберегти. А ще хитромудра гра навколо затіялась... Польське чиновництво спершу все робило, аби послабити сильний від царських часів московитський вплив, потім нові викрутаси пішли, використовуючи російську меншість, не дати церкві українською стати. Хитрюги ці заглядали у далеч, аби встановити, наче етап, «православіє польське», щоби потім полонізувати цілком «сходні креси».

...А в храмі тим часом владика Андрей завершував богослужіння. Не менш за літургію зачарувало всіх казання митрополита: давній прихильник злучення церков на основі рівності, владика знаходив

такі слова, які б розтопили навіть вкрите кригою байдужості й найчерствіше серце; замість незрозумілої ворожнечі до інших конфесій, що чулась нерідко в проповідях священників крила московського, прозвучало раптом слово пошанування до кожної гілочки християнства, слово приязні та любові...

----- 12

Як мандрував Європою Степан Прокопович у пошуках обладнання для Загребського університету, то таки викроїв окраєць часу, аби відвідати братів у Подебрадах, – невдовзі після Сергія найменший з них, Володимир, теж став професорувати в Українській господарській академії. З-поміж своїх мандрівних пригод Степан оповів якось за обідом братам, як долав останнього разу чеський кордон.

До Першої світової він нерідко минав пограниччя між Німеччиною та Австрією і не знав при цьому якоїсь мороки. А зараз на чеській митниці проблема негадана вигулькнула.

Степан Прокопович звернувся було до митника, як раніше, німецькою мовою, але той тільки головою заперечливо похитав: не розумію, мовляв. Хоч насправді, як був переконаний Степан у душі, розумів усе прекрасно він, тільки навмисне нетямущго клеїв із себе. Тоді російською Степан Прокопович заговорив – і знову чиновник заперечливо головою крутить. Чеської зовсім не знав Степан, тож врешті на французькій якось зійшлися, хоч обоє на ній розуміли хіба п'яте через десяте.

– «Я Европу до чотырнадцытого года изъездил вдоль и впоперек, – обурювався старший брат, який по низці років перебування у Петербурзі розмовляв навіть у сім'ї російською. – Это впервые так надо мной поиздевался таможенный чудак».

– Яки-и-й молодець, – протяжно, мов у спів переходить намірився, вимовив було Сергій і на всяк випадок ложку обачно поклав, бо плечі зі сміху тряслися.

– От би нам колись таких митників, – реготнув і собі Володимир.

Степан тільки зачудовано погляд перекидав з одного брата на іншого, з якої-то притичини вони з нього сміятися почали та змовницьки між собою перемигуватися.

– До Масарика, президента нинішнього, чеська мова тут була дивиною, відсотків отак на дев'яносто з гаком німецька поміж люду чеського вживалася, – взявся тлумачити пересмішки Сергій. – А цей президент повертає врешті народу його споконвічну мову...

– М-м-м... Не певен, що то добро, – м'явся між тим, своє розмірковуючи, Степан. – Якось на пароплаві мав я супутника, німця, який за порадою ескулапів здоров'я поправляв у Карлсбаді. Так-от, він оповідав, що не міг навіть простеньку марку на пошті купити, доки не вивчив кілька слів тою чеською... Тепер він зарікся сюди показуватися, казав, що віднині лікуватиметься на будь-якому курорті німецькому, навіть гіршому, аби голову тут йому не морочили... Чехія втратила гроші і туриста, і пацієнта.

Ще було взялися менші брати нагадувати старшому, що Всевишній не випадково, певне, змішав язики вавилонцям, яких гординя несусвітня здодала, що кожна мова, кожна культура безцінна: Сергій спробував нагадати, що як гине якась непримітна рослинка чи комашка мізерна, то весь світ науковий дибки стає, – і правильно чинить, бо втрату цю мудреці навіть найбільші завернути не здатні... А як гине мова якась, а з нею, безсумнівно, у безвість навіки пірне народ, – то ж не комашка, то ж пласт безцінний світової культури...

– А у вас тут, у Подебрадах, не ліпше, – усе пручався Степан Прокопович, не ймучи правоти братів.

– Люди, яких я раніше добре знав і з якими преспокійно розмовляв колись російською, тепер відмовляються мене розуміти...

– Вони просто надмір делікатні, їм ніяково тобі нагадати, що ти хоч і славетний вельми в своїх премудростях математичних, але став ментальним перекотиполем, – штрикав шпички тепер Володимир, ехидно поблимумочи на брата.

– Відвертість за відвертість... Ви тут робите велемудрий вигляд, що науку двигаете вперед. Але ж погодьтеся, патріоти мої, що немає науки мовою малоросійською, немає праць, навіть термінології не існує. Кажуть, аби бодай основи первісні термінологічні закласти, то мусили ви з Галіції спеців з української виписувати. А вони зазвичай беруть терміни з будь-якої мови, аби лиш не з російської...

Уже не криючись, і Сергій, і Володимир тепер реготали щиро, відкрито, вони не могли б навіть згадати, якби й спробували, коли останнього разу обоє сміялися з такою дитячою безпосередністю в ці лихі роки; Степан сперш червонів, сердився, смикався, а врешті за несповідимою логікою застілля й собі реготнув:

– А щоб вас муха вбрикнула, – наплило на згадку найстаршомудавне-предавне, чуте в незапам'ятному дитинстві.

– Степане, – запив водою нарешті свої смішки-пересмішки Сергій. – Ті байки про галицьких мовознавців нащобетали недобрі люди. Головою термінологічної комісії в нас Євген Чикаленко, не з полонин він карпатських, з херсонських степів сей поважний муж.

– Найкраще нашу балачку завершити – то показати братові замок, – докинув своє Володимир.

– До слова, засновував його зять князя Галицького і Луцького, жупана березького та земплинського, бана Мачви й Белграда Ростислава Михайловича – Оттокар II. Він одружився на його доньці, Кунгуті Галицькій, внучці не тільки Великого князя київського, а й найпершій у часі поетесі європейській...

Зі стін замку Степан Прокопович довго дивився в далечину, де вишумовували колись густі й таємничі ліси, де полювати королі полюбляли, де заливисто гавкали гончаки, сплітаючи свої голоси в суцільний лемент: мчали мисливці на конях прудких, і кров від погоні шаленої закипала в жилах. По тому, як мисливці віддихались, цілонічно вишумовував бал, там чемний господар, зять князя Луцького й Галицького, приймав найпочесніших європейських гостей, а Кунгута Галицька вінценосних осіб люб'язно вітала.

І вже галицькі спеці з української не видавалися Степану Прокоповичу такими капосними.

----- 13

Біль – то гість непередбачуваний, без стуку в двері навідатися здатен і серед ночі, не давши зімкнути повік вже до світання. Таким гостем Сергія Прокоповича був біль від поранень, яких двічі зазнав ще в Петербурзі, у час доволі жорстких сутичок із жандармами на демонстраціях Української студентської громади, яку Тимошенко на початках очолював; падав відтоді також зір у пошкодженому оці. Звісно, не додалося здоров'я по такому нещасливому Другому зимовому поході.

Коли Тимошенка запросили на посаду професора кафедри будівництва Української господарської академії в Подєбрадах, то, на подив друзів, Сергій Прокопович взявся одночасно викладати архітектурну справу в Українській студії пластичного мистецтва.

– Ти б граблі собі причепив десь ще збоку, – спочатку картали друзі Сергія Прокоповича. А він лише посміхався стиха та навіть відсварюватися не збирався.

Тимошенко не міг відхилити пропозицію викладати, з якою звернувся до нього керівник і «вічний двигун», як з нього добродушно іронізували, двигун і натхненник студії пластичного мистецтва Дмитро Володимирович Антонович. В очах Сергія Прокоповича цей чоловік істинно був тим «двигуном вічним», що діяв усупереч усім фізичним законам. Тимошенко міг би цілковито підписатися під тим, що по роках скаже про Антоновича учень та близький сподвижник Симон Наріжний: «Ніхто з українців на еміграції не розвинув у культурно-науковій праці такої продуктивності з такими багатими результатами,

як професор Дмитро Антонович. Те, що почав ще в Києві, продовжив у Відні й розвинув у Празі. З його ініціативи і його зусиллями чи за його участі були засновані культурно-наукові установи, як Український вільний університет, Українське історико-філологічне товариство, Українська студія пластичного мистецтва й Музей Визвольної боротьби України в Празі. Кожна з цих установ, у які Дмитро Володимирович вклав чимало духа й мозольної праці, здобула собі місце в культурній історії України. Дуже поважною була участь професора Антоновича і в деяких інших організаціях, як Товариство прихильників української книги, Український академічний комітет та Видавництво української молоді. Був і організатором українських виставок, одним з організаторів 2-го Українського наукового з'їзду у 1932 році, учасником багатьох міжнародних фестивалів... Був він також співробітником українських наукових інститутів у Берліні й Варшаві та УТГІ в Подебрадах. Всі цінили його наукову співпрацю й нею користувалися...»

А ще Сергію Прокоповичу чисто по-людськи хотілося поділитися власним творчим набутком з цією молоддю, яку хоч і погналі зі своєї землі злі вітри, та вона однаково за ґрунт чіпляється і готова пустити яскраво-зелені й тугі, спрагли життя паростки й паго-ни. Бо дещо встиг він таки, попри лихоліття, зробити на своєму віку. Як архітектор, брав участь у виставках і конкурсах у Києві та Москві, Харкові та Єлисаветграді, з десяток хіба нагород з тих виставок надійшло. Після студентської лави відразу на двох роботах у Ковелі починав – розбудовував залізничний вузол станції і в місцевому повітовому земстві ще мав творчий клопіт. То з його уяви в місті зродилися земський

шпиталь і жіноча гімназія, школа та інтернат, приміщення кондукторських та паровозних бригад. У Києві за його проектами виростають чотириповерхові будинки Л. Юркевича і С. Лаврентьева.

Будував Сергій Прокопович... і вчився. Бо так важливо пізнати історію української архітектури, її в Петербурзі, звісно, не викладали, потрібно самому вивчити пам'ятки староукраїнського будівництва, зрозуміти стилістику козацького бароко. В оглядових пресових матеріалах його причисляли до тих, хто розробляв новий архітектурний стиль, закладав підвалини українського архітектурного модерну.

А як запросили на будівництво Південно-Західної залізниці, то випало проектувати і будувати лінії залізниць Гришине – Рівне, Яма – Бахмут – Микитівка, Федотівка – Скадовськ, інші напрями, а ще приміщення управління Північно-Донецької залізниці у Харкові, а ще консультувати зведення чималенького заводу «Русскокраска» і робітниче містечко на десять тисяч осіб, а ще вілли, готелі та санаторії...

Як знаного фахівця, Сергія Прокоповича запрошують у журі з розгляду проектів спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві. Однак як виникли непорозуміння між членами об'єднаного комітету, він до кінця захищатиме свою точку зору, – коли ж цього не вдасться, завше виважений і толерантний, Тимошенко виходить зі складу журі.

Будь-коли Тимошенко пізнав би свої лінії у будівлях Сочі, Туапсе й Геленджика, на узбережжі Криму, у Народних домах на Полтавщині, приміщенні земської управи в Костянтинограді... А ще скільки проектів та креслень загинуло в Харкові, як прийшли більшовики, – то немов його ненароджені діти.

Не тільки сам Сергій Прокопович розвивався як митець, як архітектор, разом з однопумцями він організовує в Харкові Українське імені Г. Квітки-Основ'яненка літературно-художнє та етнографічне товариство. Виставки, в яких беруть участь митці з усієї України, творчі зустрічі – їх згадуватимуть і через десятиліття.

...Ні, Сергій Прокопович не міг не дослухатися слова Дмитра Володимировича та відмовитися викладати в студії пластичного мистецтва. Те слово для нього ваговитим буде до останньої миті, до похорону Антоновича, що відбудеться в сорок п'ятому, в жовтні, у крематорії на Виноградах. Туди зможе прийти лиш маленька групка друзів найближчих та співробітників. Визволитель зі Сходу навіть у мить таку заборонить зібрання, невідно прощальне слово сказати, невідно буде заспівати ще за життя Дмитром Володимиричем замовлені три українські пісні. У гробовій істинно тиші їхні ноти композитор Росіневич-Щурівська мовчки покладе в труну...

----- 14

Як від'їжджав Степан Прокопович з Парижа, то на прощання, чомусь відвертаючись, стиха сказав:

– Так і жити тепер доведеться... Зустрілися поспіхом і розбіглися, щоб побачитися знову через роки, – якщо судить ще нам побачитися. Тільки дитинство назавше з нами.

Ці братові слова Володимир Прокопович згадав в Українській господарській академії в Подебрадах, де викладав по закінченню паризьких обов'язків. В один з перших днів у коридорі Академії, поспішаючи, він ненароком мало не зіткнувся з якимось чоловіком – і вибачення його обірвалося на півслові. Та це ж Сашко!

Тисли руки і обнімалися, тузали один одного в жарт: то справді був Олександр Коваленко, той самий, з яким у часи незапам'ятні минало дитинство в селі Базилівка, куди переїхала сім'я Тимошенків. Виринали мимоволі спогади про той старовинний базилівський маєток, чималий будинок у стилі козацького бароко, яким володів у позаминулі часи гетьман Дорошенко, величезний парк з предовгими алеями, ставками копаними, з яких не вилазила дітлашня в спекотну пору....

У Подебрадській академії чимало було викладачів із знаними в народі іменами. Ім'я Олександра Коваленка не набуло особливого розголосу, але для Тимошенка воно багато важило, і не лише через ностальгійно-щемливі, такі далекі тепер літа. Бо земляк його здавна мав міцний хребет. Якось ще в реальній школі вчитель присікався до відповіді Сашка:

– На каком безобразном жаргоні ви говоріте?

– Це моя рідна мова, – спокійно відказував хлопчак.

– Нєт нікакой «мови», єсть только одін рускій язик!

Тоді Коваленко таку прочитав лекцію про Шевченка і Котляревського, що вчитель із класу просто втік.

Потім була харківська «Громада», яку творили разом з Борисом Мартосом, Дмитром Антоновичем, Левком Мацієвичем, Юрієм Коллардом...

Про останнього без тіні іронії нерідко відгукувалися:

– Він хоч і бельгійський француз, проте пройнятий українською стихією.

Особлива сторінка життя Коваленка – служба на броненосці «Князь Потьомкін». Цю сторінку тодішнього флоту і корабельної команди трубадури з Петербурга розмальовували вельми вправно червоними фарбами, що й без того була червоною від людської крові.

Червеної ночі дев'ятсот п'ятого року з борту броненосця знесли на берег труп матроса Вакулєнчука, на грудях якого прикололи записку, що вбито його лиш за те, що посмів начальству сказати: «Борщ не годиться». А ще клич там був: «Смерть гнобителям, нехай живе свобода!»

Повстання очолив сперш Панас Матюшенко. Один-єдиний офіцер приєднався до повстанців – Олександр Коваленко.

Високі пресові хвилі в усьому світі зніматимуться про подію, згодом фільм знаменитий обійде світи, і в цьому дев'ятому валі правди, напівправди й брехні загубиться (точніше, зумисне потоплять та з каламуттю змішають) вельми істотну деталь.

Команда броненосця складалася переважно з українців і, за висловом Івана Багряного, було то «повстання української стихії». Що ж до лукавства червоного і червоних, то згодом про нього доволі точно скаже Геббельс: «Це чудовий фільм. З кінематографічної точки зору фільм особливий. Той, хто не твердий у переконаннях, після перегляду міг стати навіть більшовиком. Це ще раз доводить, що в шедеврї може бути закладена певна тенденція. Навіть найгірші ідеї можуть пропагуватися художніми засобами».

Матюшенко фактично передає командування броненосця Олександрові Коваленкові. І вже не в кіно, наяву вже рушила, ріжучи хвилі, на бунтівний корабель ескадри цілісінька: дванадцять бойових кораблів зі 150 гарматами, майже півсотнею міноносних апаратів. Командувач ескадри наказує: арештувати екіпаж ослушників або потопити разом із судном. Але над «Потьомкіним» злітає бойовий прапор і з націленими гарматами йде він один-однісінький супроти всієї ескадри. Раптом стається ніким не сподіване: гармаші на всіх дванадцяти кораблях покидають свої гармати.

Двічі проходить «Потьомкін» поміж рядами ескадри, і командувач її адмірал Вишневецький безсилий щось вдіяти.

То вже потім Коваленко очолюватиме департамент у Міністерстві морських справ УНР, то вже потім його запросять у Подєбради, де викладатиме вищу математику і опір матеріалів. Один за одним виходитимуть його підручники українською мовою з аналітичної геометрії, теоретичної та прикладної механіки. На виставці в Празі російський професор біля стенда з книгами цими тільки руками

сплесне: «Так це ж їм наша книжка вже більш не потрібна!»

Славетне професорське гроно зібралося в Подєбрадах. Тут викладали не лише імениті вчені, серед них було багато і тих, що лишиться назавше і в історії як один з будівників Української держави. За професорською кафедрою тут стоять колишні прем'єри УНР Ісаак Мазепа і Борис Мартос, прем'єр Кубанського уряду Василь Іванис, посол УНР в Греції і непересічний письменник Модест Левицький, міністр земельних справ Микита Шаповал... Володимир Прокопович бачив Олександра Коваленка в одному ряду з цими знаковими іменами – і зовсім не через щемливі спогади таких далеких літ...

----- 15

То радістю, тихою й світлою, щоразу було, як вдавалося Сергію Прокоповичу зустрітися з колишніми побратимами. Зустрічі з відомими діячами УНР не ставали такою вже рідкістю, бо мав рацію Дмитро Дорошенко, коли Прагу порівнював з Ноевим ковчегом, де до купи чимало збіглося різного звіра, «чистого» і «нечистого».

Доволі несподівана зустріч з Миколою Чеботарівим, колишнім начальником контррозвідки УНР та начальником охорони Симона Петлюри, була винятком – і, здається, для обох.

До Тимошенка не раз упродовж років доходило криве слово Чеботаріва щодо його персони, доволі криве й несправедливе.

– Я з Тимошенком знайомий ще з Харкова, – в гурті спільних знайомих балакав якимось Чеботарів. – Належав до партії, але його заховання по партійній лінії більше ніж дивне. Ніколи не бував на партійних зборах, тож я його називав аристократом. А ще він не любив, щоб його відвідували партійні товариші, ясно, з робітництва.

Щодо зборів, то, може, й правда, вельми хоробрих на зборах багато, а от чи цурався він люду... Не боїться ж гріха чоловік.

Іншого разу нові докори позаочі лунали:

– Як він, так і дружина з аристократичної та дуже багатой родини. Треба було мені уміло й тактовно, як з ніжною квіткою, з Тимошенком обходитися. Вельми прошеним був, аби згодився ввійти до Совету робочих, солдатських і крест'янських депутатів.

Коли ж уже ми, українці, набрали сили, то ми його зробили губерніяльним комісаром. З Тимошенком ми об'їхали всі повітові міста Слобідської України під час сесій повітових земств. На сесіях я виступав з великими промовами, а Тимошенко був ніби для репрезентації...

Бог з ним, махне було рукою Сергій Прокопович, хай там балакає. Хай розкаже про аристократичну та багату родину, хоч насправді та родина кріпацька. Звісно, начальник контррозвідки мав би знати, де і з приводу чого язик розпускати. Зрештою, дивні відгуки Чеботаріва були не лише про Тимошенка.

– Я гадаю, що коли вмістити в один мішок Удовиченка і Омеляновича, то вони навіки перегризуться за первенство, – казав якимсь Чеботарів серед колишніх вояків УНР.

Говорити про ад'ютанта Симона Петлюри Олександра Доценка Чеботарів одного разу почав зі слів: «Знаючи брехуна Доценка...» А професора Смаль-Стоцького він міг дозволити собі назвати «великої руки каналья».

Зрештою, заспокоював себе час від часу Сергій Прокопович, немає чоловіка на світі без якоїсь щербинки, гріха більшого чи меншенького – до людей терпиміше ставитися вартує. От тільки навіщо Чеботарів збирає різні відомості про Господарську академію в Подебрадах, у цілому з теренів Чехословаччини, живучи здебільшого в Польщі? Використав він для цього давнє знайомство з колишнім сотником Володимиром Шевченком, що навчався тепер в Академії. А коли в того, у свою чергу, виникли певні підозри і перестав відповідати на дивні запитання, Володимир одержав від Чеботаріва доволі сердитого листа: «Що ж це Ви замовкли? Чи дістали мого

до Вас останнього листа?.. А може... може, сичіння, провокації зробили своє діло, вплинули і на Вас?»

У Сергія Прокоповича були певні підозри, навіть що Чеботарів збирає інформацію, при тім числі, що стосується оборонної справи, але підтвердження своїм думкам куди пізніше отримає.

...Зараз же, зустрівши негадано Чеботаріва, Тимошенко почувався сковано і напружено, мов то не з товаришем грізних літ випало побачитися, а з чужим-чужаницею, в якого, до того ж, хтозна яка каменюка за пазухою. Більше, аніж на банальне: «Як життя?», Тимошенко не здатен був спромогтися.

– А що мені тепер жити? – засміявся на всі тридцять два у відповідь Чеботарів. – За собою арештантський вагон не треба возити.

Тепер мимоволі всміхнулись обоє: вони пригадали кумедну колізію літ минулих. Суди Директорії, не маючи нового законодавства, мусили користуватися нормативами судочинства старого, ухвалювали вироки на зразок: «заслання до Сибіру або на каторжні роботи». Але оскільки Україна не мала свого Сибіру і каторгу також ніде і ніяк злочинцям було відбувати, то мусив Чеботарів возити злісних арештантів в одному з вагонів свого поїзда.

Щоправда, не до сміху було, коли мова зайшла про нинішні методи боротьби, про поєднання різних форм її, ширше використання дипломатії та культурницької роботи, розмаїття сучасних методів.

– Жадних уступок військових, фінансових чи яких других не може бути. Одна уступка – це зброя і кров... Шлях до Самостійної України через море крові.

Тимошенко тільки головою крутнув, мов то кутній зуб біль раптово схопив, – не вигадуймо мірки для крові людської...

– А загалом, – захоплювався власною оповіддю Чеботарів, і в очах його змайнував лихий блиск, – я розчарувався в старому громадянстві... Хіба такі люди, як Прокопович, Саліковський, Чижевський, Ковальський, Юнаків та ще деякі, хіба можуть стати провідниками сьогодні: хоч патріоти і чесні, але нездатні тримати державну керму?.. Безплідні вони творити нові форми боротьби, – хотіли б і «капітал приобрести, і невинність соблюсті».

– Отакої, – аби не розсміятися, закашлявся вдавано Тимошенко.

– Ось тому я вирішив, – підозріло глипнувши на співрозмовника, вів далі Чеботарів, – зачати організацію молодих активних сил. Утворилась Централя, куди входять активні борці як в Україні, так і в еміграції: ще вона діє поки конспіративно. Вам би належало також до неї ввійти...

«Боже єдиний, – напливала Сергію Прокоповичу гіркота на душу, – за яку провину наслав на наш люд бацилу гордині, що під'юджує честолюбне та падке на марносластво «его» і змушує зачинати нову якусь справу, не владнавши ще до пуття попередню?..»

– Ні, – тільки й відкинув було Тимошенко на пропозицію Чеботаріва.

А підозри щодо дивного інтересу до стану справ у Чехословаччині через низку років розвіють знайомі, коли оберуть Сергія Прокоповича парламентарем. Постає навіть питання про притягнення полковника Миколи Чеботаріва до «чинного суду Армії УНР». Чеботарів, як виявилось, дозволяє собі використовувати агентуру спецслужб УНР для потреб польського Генштабу, обходячи повністю український уряд. Пляцувка, в якій Чеботарів був гетьманом, навіть власний бюджет тоді мала – 8350

злотих на місяць. Тож обізнані не подивувалися, коли Андрій Ливицький клопотати почав перед Пілсудським про вислання колишнього керівника II секції Генштабу Військового міністерства уряду УНР геть за кордони Польщі.

----- 16

Степан Прокопович, двічі перечитавши, крутив у руках дрібно списаний аркуш паперу, мов була там хтозна-яка дивина. «Ти ба, який чоловік економний, – всміхнувся він сперш, – маленькі букви щільно тіснилися на папері і нагадували йому мурашник. Лист з Америки колишнього його студента з Петербурзької політехніки Зелова, що емігрував подавно за океан, і потішив його, бо ж не забувають спудеї свою професуру, і спантеличив водночас.

Зелов писав, що власник компанії, де він зараз працює, ознайомившись із працями Степана Прокоповича, хоче запросити його до себе – коло наукових інтересів Тимошенка, на його погляд, збігається з проблематикою компанії.

Через кілька днів, ще відписати не встиг, тільки думки гули розтривоженим вуликом, у пошті лежав уже лист від самого власника, що мав російські корені, Акімова. Він прислав офіційне запрошення, готовий був переказати кошти на переїзд і повідомляв про майбутню плату в сімдесят п'ять доларів на тиждень, що неспівмірно більше за його загребську платню.

Власне, не було в Тимошенка сверблячки зриватися з місця, намандрувався за останні роки нівроку, ситий по зав'язку переїздами. Тим паче, і з професурою, і з юнню студентською Політехніки Загреба налагодилися прекрасні стосунки. Місто подобалося, клімат помірний. Хоча житло нормальне в найближчому часі не світить, діти досі на табуретках сплять: добре, що нарікань не чути, про розкішні ті ложа одні підсмійки. Професорської його платні на

харч цілком вистачає, а от на одяг, чи, тим більше, на меблі, вже зеро.

А ще, чи є на світі ворожка, яка гарантійну бомагу випише, як на новому місці йому поведеться, завше зманливо крилами лопотить журавель у високому небі, тільки синиця в руках часто мисливський трофей куди надійніший...

На сімейній раді лист Акімова по колу кілька разів ходив, та так і не склалося якесь певне рішення, зате всі подивилися в його бік: він батько, і батькові його ухвалювати.

Ще якийсь час шкребли, точили і гризли душу сумніви, мов шашіль деревину, з якої вицідили колось, наче кров, живицю, врешті прийняв Степан Прокопович соломонове рішення: він не покине Політехніку. Але в Америку таки поїде. Просто візьме відпустку до початку семестру осіннього, попрацює в Сполучених Штатах кілька місяців, отоді й розвидниться, як далі жити.

Вперше судилося Тимошенкові океан долати, десяток діб хилитатись на хвилях, вперше побачити з моря нічний Нью-Йорк, розмаїтими кольорами розцвічені хмарочоси, що наче наввипередки рвалися у небо. Не захоплюватися цим творінням рук людських Степан Прокопович просто не міг: сам, будучи рвучким і діяльним, дивився з захопленням на ці будівлі, горді, величні і урочисті, видавалися вони символом невгамовного і заповзятого народу. І нехай до цього десь спонукали амбіції, що свербіли і шилом під ребро підштовхували замовників, просто за висотою погоня скажена була, у височині творіння стрункі не були примітивно простими, а істинно благородними, чи навіть монументальними. Як фахівець з опору матеріалів Тимошенко бачив тут нео-

зоре поле роботи для розрахунку стійких сталевих конструкцій.

А вже на березі таку ж пильну увагу привернула надземна міська залізниця. Відзначивши в думці оригінальність ідеї, Степан Прокопович подивувався металічним конструкціям цих доріг – подивувався відсутністю елементарного дизайну, найбільше ж технічною неграмотністю, інженерним виконанням «на око», що загрожувало навіть безпеці: вся конструкція, на його погляд, хиталася в недопустимій мірі.

Вражений велетами зі сталі і скла, що стрілами злітали до хмар, Тимошенко мав вельми поважну уяву про компанію, що його запросила. На подив, який щомоці приховувати довелося, вся компанія розмістилася в... невеликій п'ятикімнатній квартирі.

Компанія виконувала важливе замовлення для морського відомства, тож Акімову потребувалося зайнятися обрахунками кручення колінвалів та теорією згину.

– Я раніше займався коливанням циліндричних валів, – відказав Тимошенко, що остерігався якихось незнаних теренів. – Гадаю, розширити наробок тут складності особливої не буде.

Де сторона, там новина, там звичай свій і поведінка людська. Один з перших дослідів належало виконати в університетській лабораторії, завідувач якої, професор з поважним стажем, працював одночасно консультантом компанії. Потрібно було їм зразок підвісити для розтягування – професор, ні хвилечки не вагаючись, на очах у Степана Прокоповича, в якого ті очі з видива негаданого велосипедними колесами округлилися, взяв чималий залізний кистиль і, голосно хукаючи, став забивати в гарненько фарбовану та поліровану віконну раму.

Такого недбальства до «несвого» майна досі бачити ще не випадало.

Далі більше: потребувалася замашиста залізняка, і професор кудись раптом зник. Але повертається, весь упрілий, з чималою двотавровою балкою на плечі:

– Купив тут, недалеко від університету, – скинув з плеча вантаж, що був йому не по літах та не по статусу.

Мало того, виявляється, професорської платні в університеті величезного міста та підзаробітку в компанії йому для прожиття хронічно бракує, тож, аби звести кінці з кінцями, мусив курячу ферму на околиці ще завести. Тепер перестав Степан Прокопович дивуватися, чого ж то нервово і нетерпляче позирав на годинника професор наприкінці дня, то не побачення з якоюсь студенткою йому кортіло, то боявся, аби кури його з голоду не починали кудкудакати.

Шокувало на перших порах Тимошенка таке різне ставлення в Європі і тут до розумової праці та фізичної, – знайомий інженер, тямущий та перспективний, раптом покинув фах та подався у цех молотобійцем – там щедріше платили...

----- 17

Є на світі прудкі ріки, та однак все ж прудкіша за всіх одна: ріка часу. Зовсім недавно, здається, колядники, дітлашня професури подебрадської, на Різдво приходили, співали щемливо пам'ятних ще з літ далеких колядок, крутячи саморобну, змайстровану зі старого решета звізду; аж дивись, вже й весна на пташиних крилах з вирію прилетіла, літо й осінь не зогледілися, як прошуміли, і знову колядники на порозі, крутять звізду поволички, в якій свічка воскова поблимує...

Гріх було б Сергію Прокоповичу нарікати вельми на своє життя в Подебрадах. Робота улюблена, добрі стосунки з колегами, навіть ректором обирали в двадцять сьомому-двадцять восьмому навчальному році, пошанування мав від студентської братії, нерідко-таки доволі примхливої та насмішкуватої... На конгресах міжнародних частенько бували, десь до семи сотень наукових публікацій видрукували, дві сотні ще й з поважним гаком книг наукових у світі благословили, інших справ добрих за плечима чимало. Але джерела фінансові все міліли, уряду чеському не до них було, вже мушили для порятунку створювати Товариство прихильників... А тут побратими літ вогняних, які державне незалежнення здобували, на Волинь до себе кличуть. На конвертах почерки з адресами Григорія Степури, комісара Поділля та Слобожанщини, і Павла Пашевського, генерал-хорунжого, головного душпастира військ УНР, Степана Скрипника, ад'ютанта Симона Петлюри і Петра Певного, співредактора газети «Відродження» за визвольних часів....

Отож Луцьк, давній Лучеськ під польською тепер займанщиною, на низку років стає рідним, хоч і Подєбради не забувалися – волинський сеймик навіть переважними голосами ухвалив згоду на переведення Академії в Луцьк; завадила добрій справі знайома біда, ота вічна нестача коштів.

Час від часу спиняючись, особливо в старому місті, бродив Тимошенко Луцьком, силячись відгадати минувшину тої чи іншої будівлі. Гірчило на душі від занедбаного замку Любарта, що глибокими тріщинами взявся і нагадував престару, з поораним зморщками обличчям людину, на яку літа поклали непосильний тягар, і під ним вона никне, меншає й сиплеться; водночас біля в'їзної вежі копошилися люди, щось латали та підлагоджували – по нехлюйській Російській імперії їм тут стачало до чого докласти руки. Може, Ягелонській вулиці менше діставалося стусанів у паскудні минулі літа, а може, вже встигли трішки її причепурити... А от у Свято-Троїцькому храмі був прикро й несподівано вражений: літургія велася мовою, яку люди лукаві звали церковнослов'янською, а проповідь батюшка й узагалі виголосив російською.

«Боже, – змайнуло, – та тут же окупація подвійна, світською зараз польська, а духовною все ще московщини»...

У домівці Петра Певного давній гурт збирався не раз.

– Не можемо так сидіти... По Ризькій зрадливій угоді від православних забирають церкви, а ще двадцять тисяч гектарів землі їхньої також... І господарюють на них осадники, люд прийшлий, що зневажає часто тутешніх.

– У півтора мільйонному краї більше половини неписьменних, лише третина з числа вчителів – укра-

їнці, а в вищих навчальних закладах польської молоді вчиться в дванадцять разів більше, аніж української...

Цей літній, проте не жаркий день, бо – досвітком дощик пройшовся, хоч землю не промочив, та збив куряву, – Сергію Прокоповичу таки надовго закарбується.

В українському клубі «Рідна хата» о 12-й годині 29 червня 1931 року голова клубу Пилип Пилипчук, у недавньому прем'єр в еміграції, відкриває установчий конгрес Волинського українського об'єднання; він небагато балакає, зате, хоч не парко, чомусь часто витирає лоба хустиною:

– Маємо об'єднати наші сили...

Низький голос Павла Пащевського рокотів, як при відправі, хоч про акустику тут будівельники й гадки не мали:

– Як ітимо гуртом, то дорога та приведе нас під покров Святої Софії...

Несподівано для Сергія Прокоповича обрали його заступником голови об'єднання, Петра Певного – головою.

А далі стрімко, як крига прудкою рікою у повінь, один за одним пливли клопоти, кожен важливіший попереднього: добре було б створити товариство прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри, запальний прихильник такого товариства Іван Власовський вже навіть запропонував назвати його іменем митрополита Петра Могили, корисним був би банк для волинського селянина, конча потреба налагодити видавничу справу, вельми ж справу пресову, а ще скільки люду від кривди владної заступити. Тимошенко розрізав чергового конверта – і вихлюпнулася зі шкільного аркуша в клітинку людська біда, несподівана і незаслужена.

«До Головної управи Волинського українського об'єднання в Луцьку

Спішу повідомити Вас про події, які відбуваються в нас, у Радивиліві, в сих днях.

Дня 23 травня прийшло до мене двох поліціантів з вивядовцем та провели ревізію, потім забрали мене на постерунок і допитували. Як я потім від вивядовця довідався, то мене підозрювали, що ніби я належу до КПЗУ, але справа виявилась, і вони переконались, що доноси були злобні і брехливі на мене, і, власне, певне тому, що я вписався до ВУО і вписую других.

В тому часі була проведена ревізія і в багатьох осіб ще, та, власне, тут і цікаве було явище. Комендант побачив у п. Я. Бортніка, члена ВУО, на столі статут ВУО і часопис «За Соборність» і допитувався, звідки то взяли, хочаби забрати їх на постерунок, але по виясненню зоставив, як видно, то їм і це не подобалось. Але найгірша справа з членом ВУО Володимиром Зигмунтом, котрого я особисто уже добре знаю, і є він дуже вороже настроєний до комуністів, бо не раз його і мене наші знайомі лівих поглядів називали національними підсвинками, а останньо угодовцями і хрунлями.

Того самого В. Зигмунта заарештували і під закидом приналежності до КПЗУ відправили до арешту в Дубно. Я на місці пішов до керівника політвідділу поліції з Дубна, котрий був у Радивиліві і вияснював справу, він мені казав, що справа із Зигмунтом вже вияснена, за пару днів його випустять... Але ж поки всі ті папери полагодить п. прокурор, то може пройти довше часу, отже прошу звернутись особисто до прокурора або через посла в Рівному...

В очікуванні ласкавої відповіді, позостаю з поважанням Володимир Луговий».

Оте слівце «хрунь», запроданець себто, здебільшого з-за рогу кидали, в спину могли поцілити, – і кидалися ним не найхоробріші. Сьогодні, думалося Сергію Прокоповичу, особлива хоробрість мала би прислужитися: за легальних умов своє право відстояти. Захистити його тоді, коли міністр внутрішніх справ Речі Посполитої Маріян Косцялковський привселюдно говорить:

– Не заперечую, що на Волині існує етнографічна маса, яку ви називаєте українцями. Але зрозумійте, панове, що цей край польський. Отже – єдина дорога – це асиміляція Волині, як і взагалі всіх українців у Польщі.

Звісно, можна піти супроти з гвинтівкою наперейми, і він вже ходив нівроку, і впасти, як падали його побратими в «трикутнику смерті», та інше корисніше зараз. Через Волинське українське об'єднання він і однодумці його наполягатимуть:

– Ті політичні чинники, які твердять, що лише поляки є повноправними господарями держави, повинні пам'ятати, що обов'язком машиністів є турбота про безпеку всіх пасажирів. Ми не їдемо в потязі зайцями, маємо квитки, як й інші подорожуючі. Значить, маємо такі самі права на місця для себе й свого майна, а машиністи утримуються і за наші гроші.

І з цілковитим сумлінням на з'їзді ВУО скаже Сергій Прокопович:

«Завданням Волинського українського об'єднання є гармонізація інтересів держави з інтересами її українських громадян. Волинь вірить державі, але хоче, щоб держава вірила їй... Ми вимагаємо поваги до своїх прав, хочемо своєї віри, мови, а землі своєї не віддамо нікому...

Не було такого ранку, щоби поштар не вкидав поважну пачку кореспонденції в скриньку Сергія Прокоповича; тільки одного разу виявилася вона порожньою, коли той поштальйон в час ожеледиці вивихнув собі ногу. Рідко траплявся наговір у листах чи дрібна помста, здебільшого про непрості мовилося проблеми, чималенько з яких і непідйомні зовсім. Ось рівненьким жіночим почерком списаний аркуш, ретельно виведеними літерами, певне, гарні оцінки мала людина та з каліграфії.

«До пана голови Української Парламентської Репрезентації Волині – Пана Інженера Сергія Тимошенка в Луцьку.

Головна Управа Союзу Українок в Рівному звернулася до Староства Повітового в Рівному з прозьбою про дозвіл:

- 1. На виставу «Вертеп» на день 14 січня,*
- 2. На забаву святочну, яка має відбутися 15 січня для членів Союзу і їх знайомих.*

Староство відмовило.

Невже в зв'язку з наступом на українців народової демократії не можна вже навіть забаву з танцем урядити?...»

Сергій Прокопович добре пам'ятав той день, як обирали його головою Луцького Чеснохресного братства, щире напутнє слово архієпископа Олексія. А ще, вертаючись в тій чи іншій справі до засадничих документів, може він частенько бачити слова владики, якими благословив Братство написом на його Статуті: *«Пам'ятаючи, що братства впродовж найтяжчого періоду історії нашої Церкви на Україні безперечно відіграли домінуючу роль в боротьбі за Віру та Церк-*

ву, вели провід в громадському й культурному житті, з твердою вірою, що Уряд Найяснішої Речі Посполитої, згідно з його приреченням, оточить своєю опікою відновлене Луцьке Братство у відродженій державі Польській, – молитися буду, щоб Господь Милосердний новообраній Управі Братства допоміг сповняти обов'язки, на неї наложені, та попровадити працю Братства згідно зі славними традиціями з XVII віку та заповітами й інтенціями головного його провідника Св. п. митрополита Петра Могили на славу Православної Автокефальної Церкви в Польщі».

Ось так, як пишуть з рівненського Союзу українок, думалося Тимошенку, і дбає тепер «уряд найяснішої» про життя своїх громадян, такою оточує своєю «опікою». Звісно, він вже якось домовиться цього разу з тамтешніми владцями, муситимуть рахуватися з послом Сейму. Але ж вітер колючий дме не лише з того боку, є вони вельми задавлені, що холод приносили в край упродовж століть. Бо в наступному листі ще більш гіркоти...

«Вельмишановний Сергій Прокоф'євич!

...рішуче стверджую, що ні одне місто на Волині так сильно не забруджене чорносотенством, як м. Володимир. З давніх-давен, ще перед війною тут був головний осередок того чорносотенства, тут скупчувалася вся кайнова робота «Союзу Русского Народа» і «Двуглавого Орла»...

Ідучи на «українському конику», на кожному кроці провокують українство, роблячи з них бандитів, злодіїв... Ця наволоч московська ввійшла в довір'я місцевих чиновників і більшості польського громадянства, яке не орієнтується в місцевих умовах, стосунках і обставинах»...

Боже, як шкода, що в духовному житті краю не бере такої дільної, як раніше, участі лікар з Володимир-ра Арсен Річинський. Ще на початку зими двадцять восьмого року, протестуючи супроти промосковського духу і таких же діянь, як голова Українського Церковного Комітету складає він свої повноваження та заявляє про вихід з Митрополичої ради.

Сергій Прокопович по звістці ніяк не був згоден із вчинком подібним, але мав поважати його.

А далі спалахнув скандал, якого не знали ще в цьому столітті: Синод Православної церкви в Польщі через кілька місяців ухвалює рішення за «ворожу та шкідливу діяльність»... відлучити від церкви бунтівника. Над принишклим людом недільного дня, 21 квітня, в княжому Мстиславовому соборі, на ім'я мужнього лікаря звучить анафема. Тепер доктор Річинський позбавлений з вірними спільної молитви, не має права приходити на богослужіння, навіть право похорону за споконвічним обрядом заборонене...

Іван Мазепа анафема «удостоївся» першим, Арсена Річинського таким чином поставили з гетьманом в один ряд.

Вже як прийшов до тями тамтешній люд, то велика зчинилася веремія. У львівській газеті «Діло» видруковується «Відкритий лист посла Івана Власовського до митрополита Варшавського і Волинського Діонісія»: посол мав таке право моральне як заступник Річинського в Українському Церковному Комітеті. На весь край Власовський ствердив: Арсена Річинського відлучено від церкви як провідника українського церковного руху.

У самому Володимирі люд почав бунтувати.

– Оголошуйте й нам анафему, – заявили відразу п'ятдесят парафіян.

А ще посипалися протести до митрополії, до голови ради міністрів країни, до міністра віросповідань, з вимогами суду над митрополитом парафіяни звернулися до Вселенського Патріарха і Патріархів Православних церков, а до того часу Володимирська парохія, чого не було за тисячолітню історію, попросила перейти в розпорядження київського автокефального митрополита...

Образа Арсена Річинського була не єдиним болем у краї. Пізньої осені тридцять восьмого варшавський уряд взявся вибудовувати «польську православну ієрархію». Гродненський єпископ Сава Советов вже став «поляком православного ісповідання», а тепер пропонують митрополитові Діонісію висвятити в єпископи ще майорів Шреттера і Семашка...

Таке дивне, неймовірне строкате життя... Ще строкатіше, гадав Сергій Прокопович, воно тут, під польською займанщиною. Того ж митрополита Діонісія гостро критикуватимуть за рудименти московщини та опір церковній українізації; і цьому ж митрополитові щиро гукатимуть «Слава!» при зустрічі на дворці у Рівному: немов передчуватимуть, скільки витерпіти ще суджено владиці. Його арештовуватиме гестапо і садитиме в «кутузку» НКВД, його змушуватимуть «зректися» автокефалії і позбавлять титулу «блаженніший», а місце владики займе недавній майор Шреттер.

І так само не міряв Сергій Прокопович одною міркою польських державних службовців. Оповідав йому знайомий священник з Поліського воєводства.

– Урядує тут Костек-Бернацький, хам рідкісний, священникам ребра б ламали, якби насмілився хтось правити в церкві українською, можна лишень «єнзикем польським альбо російським».

На жаль, такий діяч був непоодиноким. На зустрічі з послами-українцями Сейму, де про освіту вони клопоталися, міністра Косцялковського понесло на відвертість:

– Перше – українців ніяк не можна порівняти з поляками. Росіяни загарбали Польщу, а ми відвоювали частину того, що до нас належало з давен-давна, а по-друге, – Волинь ніколи не мала українського шкільництва. Я не буду дискутувати про Волинь як землю українську чи про свідомість національну населення Волині. Це ні до чого не приведе, і ми тут з вами спільної мови не знайдемо. Це воєвода Юзевський буде на Волині «потьомкінські деревні» і думає, що тим робить корисну для держави справу...

Тож і мачини лукавства не мав Сергій Прокопович за душею, коли на урочистих проводах воєводи казав:

– Як представник українського населення Волині я щасливий підкреслити той момент Вашої волинської праці, на який Ви, знавець ідей Першого Маршала Польщі, клали особливий натиск. Ви з повним сумлінням виконали заповіт його про чесну кресову політику... Ви знайшли до цього правдивий і єдиний шлях, а саме: шлях особливо делікатного відношення до релігійних і національних потреб українського народу Волині, який назавжди залишиться безмірно за це вам вдячний.

Присутні при цих словах вірили в їхню щирість ще й тому, що багато літ Тимошенко й Юзевський ішли пліч-о-пліч: пан воєвода, уродженець Києва, в уряді УНР був товаришем міністра внутрішніх справ, а Сергій Прокопович – міністром шляхів; то прізвище пана Генрика стояло в наказі Симона Петлюри першим, коли українські вояки були інтер-

новані і про їх розміщення треба було піклуватися, навіть по тому ще якийсь час Генрик Юзевський залишався радником міністерства закордонних справ уряду УНР в екзилі.

Через кілька зим Тимошенкові спадуть на пам'ять свої ж слова, коли запалають пожежі у краї, коли піде на брата брат і поллється польська та українська кров вже не струмками; як шкодувати тоді доведеться, що так мало на цій землі було в ті часи юзевських...

----- 18

Як перестала хилитатися палуба під ногами і хвиля виляскувати в борт, ступив Володимир Прокопович врешті на тверду землю, американську землю, то не втрапив він у світ незнаний, тим паче ворожий – брат Степан підставляв плече.

Стрімка течія років... Професор Української господарської академії, Українського вільного університету, праця деканом факультету, обрання ректором УВУ і Рокфеллерівська стипендія на докторат з економічних наук в Корнельському університеті США...

Їх розвіювало по світах і знов на якийсь час до одного берега прибивало, щоби ще раз підхопити і понести незмірним світом. Цього разу, здавалося, один до одного брати будуть близько.

Начебто тими самими материнськими грудьми годовані, тими самими руками пеленані, вони не схожі були, природно, долями, а тим більш світобаченням: інколи сходилися думками у суперечках, а частіше іскри викрешувались у перепалках. Володимир поважав освіченість братову і обшир його кругозору, але й сам говорив і писав англійською, українською, російською та французькою, вільно читав німецькою, чеською й польською мовами.

Цього разу зчепилися й зовсім на рівному місці: Степан відправляв листа Вернадському.

– Великий вчений і великий громадянин, – докинув між іншим.

– Вчений – так, – покивав головою згідливо брат.

– Але душею він громадянин іншої держави.

– Гріх, тобі брате, – Степан не образився, але суму в голосі приховати не зміг. – Хто б розказував мені?.. Я на власні очі бачив, як піклувався Вернадський про Українську академію наук, я, зрештою, разом із ним на підлогах вагонів валявся, як доводилось її від загибелі боронити.

Пам'ятається, вони довго тоді заснути були нездатні, бо так близько від вуха гриміли по рейках колеса, тож переговорити могли багатенько... І хтозна, чи то від невдачі поїздки, чи з притичини іншої Вернадський вимовив з гіркотою:

– Я не можу собі уявити і не можу змиритися з падінням Росії... Але, з другого боку, огидні риси ледачої, неосвіченої тварини, якою є російський народ – російська інтелігенція, не менше за її рабів хижа й продажна, те «історичне варварство», яке так яскраво відображається довкола, примушує часом зневіритися в майбутньому Росії і російського народу...

Звісно, Степан Прокопович не міг знати, що схожу майже дослівно думку Володимир Іванович запише в своєму щоденнику 30 серпня двадцятого року. Степанові було просто прикро, що в брата таке враження склалося про Вернадського. Не чужа ця земля Вернадському, то його й дружини Наталі Єгорівни, славні роди Старицьких, Зарудних, Вернацьких, Арендтів, Рудниковичів були відомими українськими державними й військовими діячами, учасниками демократичних рухів. То його батько Іван Васильович по закінченні університету Святого Володимира залишився тут викладати, ставши в двадцять вісім років професором.

– Ми з батьком були тоді у Мілані, як прочитали в газеті про заборону друкувати українською мовою, – згадував Вернадський під перестук коліс. –

Те на батька міцно подіяло, він розказував історію України зовсім не так, як викладали в гімназії. Як повернулися з доріг неблизьких, то в батьковій бібліотеці я знайшов номери «Основи» та взявся по тому розпитувати про Куліша, Шевченка, Максимовича, Квітку-Основ'яненка та інших з українства, з ким батько був особисто знайомий...

І не має рації брат, думав Степан Прокопович, коли каже: «Душею він громадянин іншої держави». Як подавав Вернадський на затвердження законопроект про Академію наук, то в перших рядках зазначав «національну самосвідомість українського громадянства», – інше писала б людина байдужа... Зрештою, тобі, Степане, не випадає покладатися на чужі очі чи вуха, на розум чужий. На Спільному установчому засіданні Академії 27 листопада 1918 року, де тобі, Тимошенкові, випало долею секретарювати, такі люди, як Багалій, Кримський або Тутковський Головою-президентом Академії анти-українського діяча б не обрали.

– Ти не сердься, – вловив гіркоту Володимир у словах брата, ледь відчутну, проте все ж була вона в присмаку. – Вернадський за гетьмана Павла Скоропадського відмовлявся на правду від українського громадянства. Тодішні події обрусілих українців з інтелігенції застали зненацька, вони від берега одного відбилися, а до другого не припливли, окрім Грушевського, він і книги жаднісінької української, певне, з дитинства в руках не тримав... А погодившись очолити український академічний комітет, мав свою візію в голові – філію Петербурзької академії, дещо з природничим ухилом... Між тим, саме на національній основі вирости академії Краківська, Сербська, Хорватська, Чеська, Болгарська...

– Бачив я патріотів, що з виляском били у груди себе, – Степан стрімко встав, і злі іскорки змайнули в очах. – Але до діла ніколи їх не припряжеш.

Він гарячково подумки шукав аргументи, щоб заперечити братові, бо ж про книгу, «окрім Грушевського», – то наговір чистісінький. Ще в далекому одинадцятому році Вернадський був членом Комітету з організації Шевченківського свята в Москві, збирав українські книги, просив висилати нові видання.

Оповідав також Агатангел Кримський про своє листування з Вернадським.

– Пишіть по-українськи, – прохав Володимир Іванович Кримського, – бо тут я можу чути українську мову лише від моєї дочки (вона тепер студентка Військово-медичної академії) та часом рідко від кого-небудь із українців. У Сімферополі ми почали було складати філію Українського наукового товариства, де я був обраний головою, але вона розпалася, бо всі роз'їхались. Досилайте до мене всі видання Академії, Бібліотеки, Наукового товариства. Як стоїть діло з комісією по «поліпшенню» Української академії наук? І як це складається в українській історії, що свої – бог зна з яких мет псують і нівечать найважливіші свої інституції...

Справді, думав Степан Прокопович, Вернадський не бив себе голосно в груди, в чомусь клянучись. Зате, окрім Академії наук та вищої школи в цілому, скільки мороки мав із заснуванням Національної академічної бібліотеки, відкриттям Таврійського університету, скільки праці доклав, досліджуючи ґрунти Полтавщини, складаючи карту давніх культур Кременчуцького повіту, допомагаючи, а як нависне біда, то й рятуючи Полтавський природничо-історичний музей... А ще на Волині немало землі у

буквальному розумінні перелопатив, досліджуючи ґрунти в районі ріки Тетерев, а ще...

– Не перечитиму, брате, – Володимир звівся й собі. – Пустомелю не сіють, вона сама проросте при дорозі. Просто Вернадському творцями історії бачаться лиш великі народи, англійці чи росіяни, французи чи німці, а меншим, мовляв, під лаву киш...

Вони стояли один супроти одного, два брати, такі кров'ю близькі й такі далекі за життєвим досвідом, що вже шумів в обох за плечима, в кожного була своя правда, і ніхто не відає того мірила, яким би можливо зміряти, чия вона найправдивіша; в ту мить не знали вони, чим закінчиться їхня суперечка.

Степану Прокоповичу справді кривдно було за Вернадського, бо й сам він доволі близьке до його мав світобачення: чом не хоче втямити брат, що через мовні пороги, кордони там різні державні хіба «перечіплюється» здебільшого люд, поступ його сповільнюється з вини перегородок національних у науці, а отже, й на всьому шляху технічному?.. Не певен ніхто, що дулібам колись легко було розмовляти з древлянами, корсі повністю розуміли полян... І де ж бо вони тепер – всі в одному річищі. То невже сьогоднішне дивом якимсь заморозиться?

Вони стояли один супроти одного, нервово поблимумючи з-під лоба і не знаючи, чим спір їх сьогодні вивершиться...

----- 19

Червеневого полудня Сергій Прокопович став головою Волинського українського об'єднання, а в листопадове надвечір'я того ж самого тридцять першого року обирають його ще й головою Товариства імені Петра Могили – на урочистості прибув до Луцька особисто первоієрарх Православної церкви у Польщі митрополит Діонісій та канцлер Св. Синоду архієпископ Гродненський Олексій.

То було свято, на якому, проте, рідко яку болячку духовного життя українства обійшли б стороною. А як зачинилися двері за митрополитом Діонісієм, то дехто з Волинської духовної консисторії осмілів раптово:

– У провадженні в богослужіння української мови доцільна обережність... Бо ж на селі дівчата можуть сказати: я таку й на буряках почую.

Сергій Прокопович не втерпів:

– Чи не переспівуєте ви україноненависника Антонія Храповицького? То саме цей митрополит, чорносотенець затятий, волів би мову нашу іменувати «базарною», а тому для молитви негідною... Не здатен повірити, що така думка може витати в тутешній, начебто не ворожій нашому люду, консисторії.

Опустили очі ті «бурякові» голови і вже не насмілювалися відсварюватись.

Полями, лісами та перелісками краю вістка про Товариство та благословіння його самим первоієрархом церкви котилася швидко, відгомін про не-

пересічну подію дійшов і до Зарубіжної російської церкви. Глава її, згаданий митрополит Антоній, пише сердитого листа до митрополита Діонісія, картає того, що благословив на працю товариство українське. Мовляв, воно обрало своїм патроном «уніята Петра Могилу». Та поважний відлуп лукавому митрополитові дав небавом архієпископ Олексій своєю брошурою «Отношеніє митрополита Петра Могили к вопросу об унії с Римом», де показав цілковите невігластво, ба, свідому брехню Антонія.

Молоде деревце Товариства почало розпучуватися... Сходився з інтересом народ на прилюдні лекції запрошених з Варшави професора богословського православного відділу при Варшавському університеті Василя Біднова, що оповідав правду про Петра Могилу, професора Олександра Лотоцького про церковну соборність, – добрий поговор йшов собі від міста до міста і від найменшого села до хутірських поселень.

А хор Луцької Чеснохресної церкви, яким управляли в різний час такі славні диригенти, як Петро Куриленко, Михайло Тележинський, Олександр Колесниченко, дивував у краї і за його межами неповторною майстерністю.

Не обминала управа Товариства господарських клопотів. Для архієрейських покоїв спочатку винайняли будинок, а через кілька місяців, з поміччю воєводи Генрика Юзевського, придбали і дім пристойний – не жити ж високому душпастиреві у готелі. А для літньої резиденції владики сеймиком представлено будинок із садом у Жидичині.

Швидко й легко казка мовиться, та легкості тої в житті бракує здебільш. Оповідав Сергієві Прокоповичу посправі Іван Власовський:

– Наш поліщук дуже обачно сприймає щось нове у своєму житті. Коли ви з ним говорите, пише мені знайомий священник, то він киває головою на все те, що кажете. Вам здається, що ви його переконали, і він цілком погоджується. І при кінці розмови ви запитаете: «Ну то як, Кирило, добре?» Тоді він голову схилить донизу і каже: «Я об тім ще подумаю, Ваші справи говорити, а мої справи – послухати, про що Ви говорите, – я подумаю, пораджуся з жінкою, дітьми»... І більше говорити в ту хвилину про те саме йому не слід. Дарма. Тому й українізація проходить дуже поволі, з великою обережністю. Мені в одній парафії на Різдво діди повиходили з церкви, коли дяк заспівав по-українськи «Вірую» та «Отче наш». Чому? Вина була моя, що я з тими дідами не поговорив. Вони думали, що то поляки наказали так співати. «Ляхи з віри нашої сміються!» – казали діди...

Отож, книговидавнича справа перед очима має бути насамперед. Звісно, переклади робилися й раніше, митрополит Діонісій згадував їх якось: «Були вони до цього справою приватної ініціативи, я поблагословив вже кілька таких перекладів, але що було можливим на перший час, те при дальшому розвитку церковного життя неможливе».

Та «приватна ініціатива» належала професорові Іванові Огієнку.

Комісія перекладів у Варшаві при Українському науковому інституті, за клопотанням Товариства Петра Могилы, тепер мала дві підкомісії на Волині – у Луцьку і Кременці.

Одна за одною світ білий українською мовою побачили богослужбові книги: Літургія Св. Іоанна Золотоустого, Псалтир, Божественна Літургія Св. Василія Великого, Божественна Літургія Раніш

Освячених Дарів Св. Григорія Двоєслова. А працею та клопотом секції Товариства імені митрополита Петра Могили в Луцьку, що року 1937 постала хистом єпископа Полікарпа, долучила до попередніх перекладів «Чин Таїн Св. Хрещення і Миропомазання», «Чин Таїни шлюбу», «Чин Таїни Сповіді», «Літургія Св. Іоанна Золотоустого», «Чини молебнів», «Чин Панахиди», «Октоїх», «Апостол», «Акафісти», «Часослов», «Вечірня і Рання», «Православний молитовник для молоді», «Малий Богослужбник», «Партитура співів Панахиди», «Партитура співів Літургії Св. Іоанна Золотоустого». Тут же записи т. зв. «звичайних» композицій відомих церковних композиторів – Дм. Бортнянського, О. Кошиця, К. Стеценка, М. Леонтовича, М. Лисенка та інших...

В коловерті життя, клопочучись у парламенті чи Раді міністрів, Сергій Прокопович не минав нагоди стати комусь у поміч. Ось цікавий студент в поле зору втрапив йому, родом із села невеличкого Перетки біля Олики, син різьбяр та іконописця Анатолій Дублянський – варто його матеріально підтримати, бо ж які там статки у батька, іконописця сільського. Не забув юнака Тимошенко і згодом, по Віленському та Варшавському університетах: пише листа волинському воеводі з проханням працевлаштувати здібного юнака Дублянського. Того самого, що буде через роки митрополитом Паризьким і Західноєвропейським.

Якщо став у пригоді невідомому хлопчаку з малесенького села, то тим паче не міг Тимошенко не прислухатися до прохань генерала Павла Шандрука; зрештою, то й зветься життям, коли ти комусь потрібен і в силі допомогти.

А потрібен був Сергій Прокопович тепер багатом...

«До Головної Управи Волинського Українського Об'єднання

Управа Українського Мистецького Гуртка «Спокій» звертається з гарячим проханням признати Гурткові допомогу в сумі 250 зол. на покриття бо-дай частини видатків, зв'язаних з улаштуванням Х об'їздової виставки на Волині, проєктованої в часі від 9 травня до 13 червня б.р. в Луцьку, Рівно-му, в Кременці. Виставка буде складатися з трьох відділів: архітектури, графіки й малярства, причому праці українських архітектів будуть взагалі перший раз показані на українській мистецькій ви-ставці в Польщі...»

«Голові Волинської Української Посольської Ре-презентації

Члена Волинського Українського Об'єднання, проживає в с. Зносичах Сарненського повіту, Да-нила Андрієвського

Прохання

Згідно децизії Сарненського повітового Старо-сти з дня 9.1.1937 року мені заборонено мешкати не тільки в с. Зносичах, а також в Сарненському повіті до 10 літ...

Приймаючи на увагу моє тяжке матеріальне становище, звертаюся до Вас з великим прохан-ням вжити Ваших заходів щодо влади, аби мені було дозволено й надалі мешкати в Зносичах...

Прошу в найкоротші строки, бо місцевий по-стерунок не дає мені спокою...»

«Вельмишановний пане інж!..

Передовсім прошу вибачення, що я так різко висловився в розмові з Вами про збірку пожертв на будову Українського Дому в Празі.

Всю історію цього майбутнього Дому я дуже добре знаю, з усіма деталями провадження справ. З Музеєм Визвольної боротьби добре зазнайомлений і, власне, через те маю свою окрему думку щодо попертя порушеної Вами справи.

Застерігаюсь, що це моя особиста думка і я, бори Боже, ні в якій мірі не збираюсь впливати на те чи інше рішення Управи «Рідної Хати» чи ред. «Волинського слова»...

З пошаною С. Тимошенко»

«Шановному пану Борису Трусевичу в Матіїві

З доручення п. Посла інж. С. Тимошенка повідомляю, що п. Посол охоче допоможе Вам у справі закінчення будови Народнього дому в Матіїві. Як тільки він звільниться від праці в Сеймі, то приїде до Ковля або, може, навіть і до Матіїва, про що завчасу Вас буде повідомлено.

Секретар Колесниченко»

«Сергій Прокопович зараз хворий і лежить у ліжку. Просить Вам передати, що за яких два тижні буде у Кременці й побачиться з Вами. Радить ставити будинок не дерев'яний, а мурований. Сергій Прокопович каже, що він ніколи не підписує плянів, що їх креслять інші особи...

Секретар Колесниченко»

«Шановний пане После,

Ви є нашим вибраним до Сейму, до Вас зверта-

юся як до батька... Рятуйте від напасті ворожої, котра заповзялася мене руйнувати, мене, каліку, без ноги. Не зважають на то, що вже зруйнований і голий, нема в що одягнутися, і діти голі, а надходить зима...»

«15 травня

Високоповажний Пане Професоре!

Поручаю Вашій ласкавій опіці п. Ніла Хасевича, представника мистецького гуртка «Сокіл» у Варшаві і дуже прошу Вас не відмовити допомогти йому в урядженні в Кременці вистави творів наших молодих українських мистців.

Вистава, що одбулася в Луцьку, зробила дуже гарне вражіння й наочно довела, що наше мистецтво росте й удосконалюється.

Думаю, що й Кремінецьке громадянство уділить виставі належну увагу та фінансово їй допоможе і в той спосіб складе й свій даток на олтар української справи.

З правдивою до Вас пошаною...»

Сергій Прокопович, з якого колеги дражнитися почали, чи не потребує він ще граблі собі збоку вчепити, бо стількох нахапався клопотів, «здає» керівництво Товариства Петра Могилы Ханенкові, ще довгенько лишаючись скарбником у ньому. Але не «здає» і не скидає обов'язок з себе опіки над справою, яку, був переконаний, ніхто не повинен робити за нього. Тим паче, по смерті Пілсудського сирі, холодні й пронизливі, чахоточні якісь вітри подули над краєм...

Посол Сейму Степан Баран, будучи католиком, і то не витримав. У час пленарних засідань він звертався до голови Ради міністрів з інтерпеляцією:

– Остаточний балянс православних церков на Холмщині й Підляшші такий: дня 1.VIII.1914 р. було там усіх православних церков 389, а дня 1.IX.1938 р. – всього 51. Поляки забрали для себе 149 православних церков і перемінили їх на римо-католицькі костели, а 189 православних церков зовсім збурили або просто спалили. Бурення церков (в літі 1938 року) відбувалось планово і систематично при допомозі спроваджених польських робітників та під доглядом і охороною польської державної поліції. Діялось це при розпучливому плачі і голосних лементях місцевої української православної людности. Польські робітники виносили з церкви церковні образи, книги, ризи та іншу церковну утвар, скидали те все на купу і шойно тоді приступали до бурення церкви. При цьому нищили не раз старий цвинтар біля церкви та церковну огорожу, зрізували дерева і всю площу зрівнювали з землею та засівали травною, щоб по церкві не залишити ніякого сліду. Бували випадки, що робітники приїздили не тільки з поліцією, але ще й з поліційними псами, щоб відганяти православних селян і селянок від церкви. При нищенні церков не щаджено і тлінних останків православних, що їх викидувано з найбільшою наругою з могил...

Це тоді у краї пролунав голос митрополита Андрія Шептицького у Посланні від 2 серпня 1938 року, і не було на цій землі такої віри, такої конфесії, де б не почули цей голос:

– Коло ста церков розібрано і розвалено. Много замкнено. Деякі спалено рукою незнаних злочинців. У замкнених церквах і каплицях заборонено Богослуження, і в них, і поза ними. Часто нищили і знаряддя релігійного культу. Людей змушували, іноді насильством, приймати католицьку віру в ла-

тинському обряді. Священиків... виселювали та діймаючи карали грошевиими гривнями або в'язницею. Неповинних людей бито не раз та видалювано з їхніх осель. Навіть невільно там вчити катехизму і проповідувати в матерній мові людей. Православна Церква покрита жалобою...

...Події на Холмщині нищать в душах православних, нез'єдинених наших братів, саму гадку про можливість з'єдинення, представляють Вселенську Церкву ворожою і небезпечною для православного народу. В очах кількामільйонового населення Польщі Апостольська Столиця представлена співвинною діла знищення...

Хто ж посмів у католицькій державі, на очах представника Апостольського Престолу – Нунція, на очах многочисленних католицьких єпископів завдати Вселенській Церкві такий страшний удар?..

Коли увільнили Генрика Юзевського, новий воєвода волинський, поляк німецької крові, надіслав архієпископу Олексію доволі безцеремонного листа: віддайте, мовляв, додатково чотирнадцять церков.

Архієпископ церков не віддав і на листа не відповів.

Ще трапилася по тому одна пригода. Івана Власовського, який працював в консисторії, серед будня-полудня викликає начальник служби безпеки воєводства Стефаніцький.

– Ви маєте вплинути на архієпископа Олексія, аби він передав церкві, – якимось знервованим тоном звернувся есбіст.

– Ви жартуєте, пане? – звів подивовано брови Власовський.

– Інакше для чого ви сидите в консисторії...

– В консисторію я пішов не для того, щоб віддава-

ти православні святині. І архієпископа, будьте певні, на переляк не візьмете.

...Якщо не всі церкви відібрати вдається, то варто піти на ще одну хитрість, – мізкувала влада. Можна запровадити як перехідний етап польське на початках православ'я. І ось з Міністерства оборони виходить напівтаємний рескрипт: богослужіння для військових православних надалі провадити лише польською мовою. Тож на засіданні бюджетної комісії Сейму, не чекаючи пленарних, Сергій Прокопович вимагав:

– Для чого й ким видані розпорядження про Служби Божі в польській мові для православних вояків-українців? Чому не має права той український вояк молитися в рідній мові? Чи ж, присягнувши життя своє, в разі потреби, віддати за Державу, він того права позбавився? Чи ж, вмираючи на полі бою, він не заслужив на те, щоб останню молитву духовний пастир відчитав йому в рідній мові?

Хіба думав Сергій Прокопович, що його слова такими трагічно-пророчими стануть? Що року вже наступного лише з волинського краю пліч-о-пліч з польськими вояками стане українців за сотню тисяч? І це буде другий удар супроти фашизму, по відчайдушному ударові Карпатської України, і ще не одному удару суджено буде задля рідних земель, їх споконвічних, яких через багато десятиліть назвуть то вогненними, то кривавими...

----- 20

Сергій Прокопович щойно додому вернувся з Варшави, сну ще ні в одному оці не мав, як завився гурт селян з села Гриньки на Кременеччині.

– Порятуйте, як можете... Нема до кого нам прихилитися, тож просимо вас, волинське об'єднання, – кременезний немолодий селянин м'явся, повільно добираючи слова, і заняття те було йому куди важче, аніж замашний лантух, з яким залюбки справлявся.

Життя в Луцьку в Сергія Прокоповича пішло з якимось прискоренням, як з гори камінь, що на початку спроквола котиться, тоді все швидше, врешті несеться прудкіше за кур'єрський потяг: сперш його обирають головою Товариства імені Петра Могили, тоді послом польського Сейму і головою Волинського українського об'єднання, як у відставку пішов Петро Певний.

І зараз Тимошенко мав якось допомогти людям того кременецького села, бо, справді, – до кого їм прихилитися?

Біда негадано звалилася на Гриньки, якби на голови сніг у Петрівку впав. Копівці, себто корпус охорони прикордоння, празникував своє свято, на шкільній стіні вивісили портрети польських вождів та урядовців, а тоді відгуляли бучну забаву.

На ранок всі побачили портрети попсованими, певне, з великої любові до урядовців. У відповідь копівці показали всьому селу, що собою являє хай і не пекло, а принаймні його передпокої. Тепер без паспорта в прикордонні села і не показуйся, зась вечорами за поріг виходити, заборонено навіть світло

в домівках, будеш читати українську газету чи книжку – виженуть, якщо ти на державній роботі.

Люди не відали, що тут вдіяти, як жити, доки «не підказали»: приймайте католицьку віру – і спокійно дихатимете. Тож мало не все село, крім найзатятіших, пішли перехрещуватися в костел.

– Давайте як посол офіційний запит до уряду, – попросив Тимошенко Степана Скрипника. – А я їду в Гриньки.

Історія з невеличким селом набула розголосу, і знана польська письменниця Марія Домбровська запише тоді в своєму щоденнику: «Бідна Волинь. Залишаться в ній лише Гриньки... і військо у ролі польських хрестоносців, які навертають православних у католицизм. Морально – відраза, політично – божевілля, гріх, за який дорого заплатить Польща».

Через низку років, у сорок третьому, як знімуться над Волиню криваві заграви і піде на брата брат, Домбровська переглядатиме давні сторінки щоденника і сама вжахнеться своєму пророцтву...

А як під'їхав Сергій Прокопович до Гриньок, то перестріли його копівці ще перед селом. Огрядний вояка довго вертів-крутив у руках Тимошенкову перепустку, а тоді вирік:

– Не дозволям.

– Як? Законно оформлена перепустка – не документ? Як посол Сейму, я скаржитимуся у Варшаву! – дива такого не доводилося ще зустрічати Сергію Прокоповичу.

– Пану Богу в око направляйте скарги свої, – продавав витрішки копівець. – Варшава далеко, а Гриньки он, і я тут комендант.

Сільські люди, що вийшли зустрічати Тимошенка, тільки головами скрушно хитали.

– Тепер ви бачите, як нам тут живеться, коли навіть послові невільно...

Тим паче, в село не пустили отця Бриниха і єпархіального місіонера Казновецького, яких сюди направляла духовна консисторія. Здивки чинили з благочинного округи отця Малюжинського, який мав постійну перепустку, проте кожного разу повинен припинюватися та випрошувати дозвіл, а як врешті потрапляв у село, то тінню за ним ішов копівський капрал.

Проти цього насильства протестувала і польська інтелігенція, хоча влада її теж не почула. Підлеглі добре знали слова міністра військових справ генерала Каспшицького, що перед тим на зустрічі із командувачами корпусів виголошував:

«Шануючи всі віросповідання, потрібно підпорядкувати їх потребам нашої держави. Віруючі окремих визнань повинні піддаватися асиміляційним впливам польської культури, а там, де це можливо, особливо в середовищі слов'янських меншин, процес ополячення в галузі церковно-релігійного життя повинні оточити виразною і рішучою опікою...

Певно, тому-то й хоробрим таким почувався копівець, що наслідився не визнати перепустку навіть сеймового посла. Але клопоти Сергія Прокоповича, оббивання міністерських порогів у Варшаві та тиск на волинського воєводу все ж, видавалося, не пропали марно: як їхав у село архієпископ волинський Олексій, то йому вже опору не чинили.

– Я відчуваю, що не своєю волею ви впали в найбільше нещастя – відпадиння від рідної церкви, – говорив владика перед селянами. – А коли не по своїй волі, то кому це потрібно?...

Майже всі, хто перехрещувався, вернулися до тої віри, в якій немовлятами їх батьки хрестили.

Над Волинню й не тільки хмари з часом густіли й темніли, але не тими ці хмари були, з яких волога життя впаде, силу братиме поле і зеленітимуть веселіше витоптані й виснажені, куці громадські вигони для худоби – ліпше польським осадникам дісталося. Слабли позиції воєводи Юзевського, що ще в уряді УНР був товаришем міністра внутрішніх справ, набиралися моці тепер урядовці з іншим баченням: зизом здебільшого дивилися вони на справу, якою клопотався Тимошенко з друзями. Тому не випадково з голосу генерального секретаря ВУО Степана Скрипника було прийнято «Декларацію про політичне і економічне становище українського населення на Волині».

Такого досі чинним урядовцям не доводилося ще читати:

– Позбавлення самоуряду громадського характеру зводить нанівець можливість налагодження цілої низки справ;

– Українці не в силі спокійно спостерігати, як нищяться їхні права, як зневажається їхня гідність і національна свідомість...

Вже намір був декларацію в своїй пресі видрукувати, але воєводські чини застерегли:

– Спробуйте – ваше видання буде конфісковане невідкладно.

Сергій Прокопович довго вагався – відсилати Декларацію в усі первинні організації об'єднання чині: зимна вельми насувалась політична погода.

Врешті Степан Скрипник не витримав, з протестом виступив:

– Я не можу брати на себе вину за сліпий послух адміністрації, чим з квітня грішить Сергій Тимошенко...

Отакої, гірчило на душі Сергію Прокоповичу, вперше за всі роки хай і не обізвали тебе боягузом, але все ж... Ти гадав, що при цьому житті вельми вдумливо чинити належить, по лезу весь час іти, аби не зірватися – заняття дещо складніше навіть від усталеного артистизму канатохідця, коли й вітер може катастрофічно тебе похилити туди, де безодня і чорна смерть... А може, й справді ти постарів, втратив почуття міри ризику, якщо таке тільки існує на світі, хай би інші взялися за цього невдячного плуга?

На засіданні Української парламентської репрезентації його виступ цього разу був найкоротшим:

– Я подаю у відставку з голови ВУО...

Довга й наче електрикою наповнена тиша, десь за вікном пискнув на розвороті трамвай, а врешті всі озвалися майже відразу.

----- 21

Промиготять роки, мов раптовий вітер з шелестом прогорне сторінки розкритої книги, і Степан Прокопович з неабияким інтересом перечитуватиме чернетки своїх давніх листів до Володимира Вернадського. Читатиме так, мов то було зовсім чуже життя, в якому ж до того щось можна змінити та відредагувати...

«15 липня 1922 р.

303 Harrison Building

15 th Market street. Philadelphia USA

Дорогий Володимире Івановичу!

Вельми радий Вашій поштовій листівці і сподіваюся отримати від Вас ширшого і детальнішого листа, де Ви б оповіли, що діялося у Вас в останні роки, якою сьогодні є Росія і російська наука. Ви пишете, що наукова робота іде. Та я не уявляю, щоб вона могла йти успішно, коли люди помирають від голоду і живуть в неопалювальних приміщеннях. Що стосується мене, то я кожен день дякую долі моїй та удачі. Мені вдалося і самому виїхати, і вивезти свою сім'ю. Життя в Югославії мені дуже сподобалося. Загреб – прекрасне місто з хорошою бібліотекою і мальовничими околицями. Я та всі мої – превеликі прихильники природи, і для нас було неабияким задоволенням пішки подорожувати околицями.

Зараз я починаю нове життя. Три тижні живу в Філадельфії. Служу в Vibration Specialty C, де займаюся застосуванням моїх знань в галузі механіки

і теорії пружності саме для вирішення практичних завдань, найпершим чином пов'язаних з будівництвом військового флоту. Питання ці мене завжди цікавили, і я поринув у роботу з головою. Хоча після милого Загребу і його неповторних околиць тут мені видалося спочатку не вельми затишно, та я зважився випробувати свої сили на новому поприщі. Через місяць перевезу сюди свою сім'ю і почнемо американське життя. Люди, з якими зустрічаюся, мені подобаються. Немає вузького «націоналізму», з яким Ви повсюдно зустрічаєтеся в Європі і який особливо неприємним був для мене в маленьких слов'янських країнах, на зразок Югославії або Чехословачії. В Югославії навіть слово «Університет» переінакишили в *Sveuciliste*. З наукою в моїй царині тут слабувато, але я дивлюся на мій нинішній стан як на перехідний. Як тільки утверджуся в мові – постараюся повернутися до науково-педагогічної діяльності. Будь ласка, напишіть, чому Ви себе обмежуєте 5 місяцями і не залишаєтеся в Європі на більш тривалий час. За 5 місяців Ви ж книги свої не зможете видати. Виїжджати ж назад, не завершивши свою капітальну працю, – неможливо. Прошу передати вітання Вашій дружині.

Ваш С. Тимошенко»

«22 грудня 1922 р.

Дорогий Володимире Івановичу, щиро вітаю Вас зі святами і бажаю всього найліпшого в році, що настає. Як було б гарно, коли б Ви здійснили Вашу пропозицію про переселення в Америку. Тут же у Вас є чимало знайомих, американських знайомих, і з їх поміччю Ви напевне легко могли б влаштуватися. Адже тут велика бідота з науковими сила-

ми. Зовсім не те, що в Західній Європі, де в нинішні часи працівник науки опиняється цілковито зайвим. Про можливість Вашого влаштування тут я говорив з Вашим давнім знайомим Михайлом Михайловичем Карповичем (він служить у конторі Бахметьєва Rector Str. New York). Він вельми просив передати свій уклін. М. М. весь час служив у Бахметьєва, має чималенько знайомих, і я його просив дізнатися все, що могло би становити інтерес у зв'язку з Вашою пропозицією стосовно Америки. З отриманих довідок випливає, що начебто влаштування в одному з університетів має більші складнощі, аніж, для прикладу, отримання служби в Carnegie Institution. Та якщо у Вас в університетах є особисті знайомства, то це міняє цілковито справу. Мені видається, ні в жодній країні знайомства і зв'язки не грають такої величезної ролі, як тут. Я досі ще задоволений своєю роботою, та не полишаю задумок повернутися до педагогічної діяльності. Як тільки ліпше освою мову та глибше ознайомлюся з тутешніми порядками – почну клопотати про професуру. Зараз доволі часто отримую листи з Росії і чим далі, тим більше зміцнююся в думці, що напевне не доведеться повертатися додому – надто вже похмурі вісті доходять. Все зруйновано, і ті крихти науки, що залишилися, цілковито не відповідають укладу отого нинішнього російського життя і поступово можуть щезнути зовсім.

Між іншим, недавно отримав листа від одного з моїх колишніх учнів – прекрасного працівника. Просить розшукати книги: Whitehead and Russel, Principia Mathematica, Cambr. Univ. 2/ Boole G. Su Investigation of the laws of Thought (London,

Cambridge, Macmillan and C). Тут знайти ці книги нереально. Можливо, щось вдасться з поміччю французьких чи англійських професорів? Книги можна було б подарувати Путейській бібліотеці, де мій знайомий числиться викладачем.

Ваш С. Тимошенко»

*«303, Harrison Bldg.
Philadelphia, Pa. USA
7 th of March, 1923*

Дорогий Володимире Івановичу.

Зараз отримав Вашого листа від 18.ІІ. Я продовжую служити на попередньому місці і поки не маю стосунку до тутешньої науки. Чим пильніше придивляюся, тим більше переконаюся, що наука тут не в великій пошані. Професорська платня не перевищує зарібок залізничного машиніста, а клопотів у професора стільки, що важко їх поєднувати із науковою роботою. Довелося з одного питання виконати кілька дослідів у фізичному інституті тутешнього університету. Інститут жалюгідний – дерев'яний будиночок, бідняцьки обладнаний. Професор не тільки всі приготування та приспособлення зробив власноручно, навіть коли для досліду потребувалася залізна балка, то особисто пішов у відповідний магазин, купив балку і притарабанив її по місту на власних плечах. Як бачите, в інституті зовсім немає потрібного нижчого персоналу. Проникнути в місцеве академічне коло мені досі ще не вдалося, та це й не просто, особливо як узяти до уваги моє недостатнє знання мови. Стосовно двох книг, про які я писав Вам, нічого додатково сказати

не можу. Я цих книг не знаю. Тут знайти їх не зміг. Назви, як мені їх написали, я Вам повідомив. Тут, судячи з усього, прохання росіян про книги всім уже набридли. Я пробував було дістати деякі журнали для Києва і Петербурга, але в усіх місцях мені відповідали, що багато пожертвували вже екземплярів, тож більше дарувати не в силі.

Що стосується умов життя в Філадельфії – можу повідомити наступне: я живу тут з дружиною і дітьми. На харчування доводиться витратити 15–20 доларів на тиждень. Стільки ж потрібно платити за квартиру. Для найскромнішого існування належить мати річний зарібок тисяч зо три доларів. Аби купляти книги і мати можливість відпочити влітку – треба одержувати платню щонайменше 4000 доларів на рік. Нам ведеться тут ще нічого. Американський клімат непоганий. Чи не знаєте Ви когось в Harvard'е? Думаю спробувати знайти там якісь наукові заняття. Передайте мое вітання Вашим.

Ваш С. Тимошенко

Чи не змогли б Ви порекомендувати мене комусь у Carnegie Institution? Я гадаю, що цей заклад міг би допомогти видати англійською мовою мою книгу про теорію пружності».

«Westinhouse Electric
Research Dept.
East Pittsburgh, Pa.

Дорогий Володимире Івановичу,
я покинув Філадельфію і вже три місяці працюю в Westinhouse'a. У зв'язку з виробництвом електричних локомотивів і крупних електричних

машин виникає низка цілковито нових питань механіки і питань міцності. Я тепер захопився цією роботою і на якийсь час забув, що живу в дикій країні. Моя донька називає своїх друзів по академії добре вдягнутими дикунами і, на мій глузд, то справедливо. Я працюю в Research Dept. Видавалося б, мала бути інтелігентна публіка з науковими інтересами – нічого схожого досі не бачив. Мій найближчий сусід – молодий інженер – вдень задіяний в лабораторії, а вночі грає на трубі в якомусь танцювальному закладі, аби подвоїти свій зарібок і витратити загорьоване на дорогий автомобіль. Звичайно, за такого способу життя ніяких наукових інтересів тут немає. Був у тутешньому політехнікумі, познайомився з деканом механічного відділення, – всі його інтереси на заводі, де перебуває він консультантом, тож йому ніколи сповна віддаватися заняттям; і ось справу колега вирішує цілком по-американськи. Він найняв замість себе одного молодого чоловіка, і той тепер викладає. І все це помимо Ради. Бібліотека Карнегі справляє жалюгідне враження – маса грошей потрачена на мрамур та золоті прикраси, а в бібліотеці нічого немає. Я не зміг знайти найголовніших книг зі своєї спеціальності. Жодного європейського журналу з математики! Взагалі, щодо літератури, особливо німецької, тут помітно гірше, аніж в Загребі. Я собі уявляв, що тут можна чомусь почитися в справі організації лабораторії. Однак лабораторії з моєї спеціальності справляють найжалюгідніше враження – тут поняття не мають про точні вимірювальні прилади. Неможливо порівняти ці лабораторії ні з Петербургом, ні з Києвом, ні навіть із Загребом. Все, що тут робиться,

робиться іноземцями. У краще оснащений майстерні Westinhou's'a 80% робітників із центральної Європи. У Пітсбурзькому технічному районі серед відповідальних інженерів іноземців понад половини. Американці надають перевагу торгівлі продуктами та організації масового виробництва – в цьому вони справді досягли успіхів. А для мене тут вельми втішною є можливість проводити досліді в широкому масштабі. Вони не жмуться в витратах, якщо думають, що ці досліді знайдуть колись практичне застосування.

Стосовно організації дослідів, я ніколи не був ще в такому доброму становищі. Всі потрібні прилади та інструменти купляють без заперечень! До росіян (але не євреїв з Росії) ставлення дуже добре. До євреїв ставляться з більшою підозрою. Адже серед шпигунів, а тепер більшовицьких агітаторів, 100% євреїв. Серед організаторів підпільної торгівлі спиртним 80%. Величезний процент євреїв серед злочинців, організаторів фіктивних підприємств, підроблювачів чеків та грошей. Американці стараються убезпечити себе від євреїв встановленням норми для вихідців зі Східної Європи, хоча це не досягає цілі. Зі мною в Гамбурзі при посадці на пароплав попутники пред'являли паспорти тринадцяти різних держав, але я не помилюся, якщо скажу, що 95% з них – євреї з Росії з фальшивими документами.

Антисемітизм тут такий, якого не доводилося бачити в Європі.

Ви пишете, що збираєтеся в Росію. Але не вже там становище настільки змінилося, що буде можливість працювати в науці? У мене від останніх років перебування в Росії лишилися настільки

важкі спомини, тож не думаю, аби в найближчі часи заманулося вертатися на батьківщину. Чи знаєте Ви, що тут, в Пітсбурзі, російський палеонтолог Толмачов? Він у музеї Carnegie. М.б. Через нього можна дізнатися що-небудь стосовно можливості влаштування в Америці?

Будь ласка, передавайте моє вітання Наталії Єгорівні.

Щиро Ваш С. Тимошенко»

«7716 Brashear St. Pittsburgh. Pa.

29 січня 1925

Дорогий Володимире Івановичу.

Зараз від Н. П. Рашевського дізнався Вашу нову адресу, дізнався, що Ви весь час працювали у Франції і не поверталися в Росію. Я вже близько двох років служу в Research Dept. Westinhouse'a. Як не співпадають всі ці заклади з тими фантазіями, які я мав колись стосовно американських наукових інституцій! Ніякої науки і ніякого Research'a тут немає! У крайньому разі в моїй галузі це справжня пустеля, і тутешні лабораторії ні з російськими, ні з Загребом навіть порівняти не можна. Дивовижна країна! Живуть люди в матеріальному достатку і обходяться без газети, без театру, без пристойного книжкового магазину, без бібліотек! Щоби дістати поважну наукову книгу, треба писати в Європу. Така бібліотека, як Carnegie, на яку вгатили чималенько коштів, не має жодного математичного журналу з Європи! Наукова література французькою і німецькою мовами майже відсутня! Для мене залишається загадкою, як при такому

науковому і технічному невігластві країна процвітає! Весь час витрачається на роботу на заводі. Ніколи думати, ніколи займатися наукою, і я відчуваю, що ще рік-два такого животіння – і я втрачу зв'язок з науковим життям Європи. Люди, яких судилося тут зустрічати, мало схожі на наших. По завершенню заводської праці більш старанні продовжують роботу вдома, все лагодять і фарбують власними руками і дуже люблять фізичну працю. Менш старанні тратять час на автомобільні прогулянки та кінематограф. Більше нічого тут немає. Я не уявляю, як до цієї країни можна звикнути. Важко позбутися відчуття, що життя тут якесь несправжнє і люди тут тимчасово зібралися, щоб заробити грошей і собі піти.

Вельми радий буду, якщо знайдете хвилинку і напишете про Ваше життя у Франції та про Ваші наукові роботи. Що нового чути з Росії? Влітку зустрічав петербурзьких математиків на з'їзді в Торонто. За розповідями, живеться їм вельми жахливо.

Щиро відданий Вам С. Тимошенко»

«7716 Brashear St. Pittsburgh. Pa.

14 березня 1925 р.

Дорогий Володимире Івановичу, дякую Вам за листа і за надіслану статтю. Тут, в Америці, постійно доводиться зустрічати висловлену Вами думку, що в загальному розподілі продуктів людської праці інтелектуальний працівник отримує непропорційно малу долю. Капіталісти, з одного боку, і робітники – з іншого, отримують, дякуючи своїй організованості та грубим методам дій,

більше, ніж вони насправді вартують. Особливо печально, що доля робітників зависока. В Америці чітко видно, як поліпшення матеріального добробуту робітника не супроводжується відповідним підвищенням духовних запитів. Духовно – це дикун, хоча він має автомобіль і живе у затишному домі. За тутешніми газетами і повною відсутністю інтересів до книг вельми видно, яке убоге життя цих людей. Значна частина їх заробітків розтринькується. Капіталісти в кращих умовах – оскільки їх прибуток йде на подальше накопичення капіталу та для збільшення матеріальної потуги країни.

Становище вченого чи університетського професора вельми незavidне, і я не подивуюся, чому тут наука не процвітає. Я починаю думати, що демократичний лад є цілковито неприйнятним для розвою наук та мистецтв, – для цього деспотичний режим, ймовірно, навіть кращий (бачите, як мало залишається від російського радикалізму при зустрічі з американською дійсністю). Бачив улітку академіка Стеклова на з'їзді в Торонто. Визначний вчений, який, видавалося, міг би бути цілком незалежним, а ось «служує» більшовикам. Як його послухати, то більшовицький лад ніяк не гірший від царського режиму, бо й тоді бували обшуки, бували гоніння на студентів, шпигуноманія, і тепер те ж саме коїться. А я звик тепер вважати, що зовсім не «те саме», що в 1000 разів гірше. Про Дзержинського говорить Стеклов як про твердого правителя, а не як про ката.

Ось ця готовність росіянина «служувати» і є ймовірна причина сили більшовиків. Достатньо мати купку нахаб – і всі готові їм підкорятися.

Я цікавлюся зараз також єврейським питанням. Через них ми, росіяни, тут в Америці, опиняємося вельми у не вигідному становищі. Адже до війни майже вся еміграція із Росії, що залишилася в містах, була єврейською. Вони зажили собі тут поганої слави, через них частково була проведена іміграційна реформа закону, що став тягарем для росіян. Антисемітизм тут розвивався доволі швидко, і я думаю, зараз Америка в цьому не поступиться Європі. Як це питання поставлене у Франції? Передайте моє сердечне вітання дружині.

Ваш С. Тимошенко»

«17 липня 1928, Подєбради

Дорогий Володимире Івановичу, пишу Вам з Праги. Вчора бачився з сином П. І. Новгородцева, розмовляв про його плани. Мені здається, що він зможе влаштуватися в Америці, якщо йому вдасться отримати візу. Я домовився з ним, що по його поверненні в Америку буду говорити з адміністрацією Westinghouse'С і гадаю, що все якось влаштується. Умови моєї роботи в Америці значно поліпшилися. Я тепер лише один раз в місяць буваю на заводі. Всю решту часу в університеті. Я маю кафедру Research Professor'a і тому вільний від загальнообов'язкових занять зі студентами. Весь час можна витратити на власну наукову роботу і на заняття з докторантами.

В Європі зараз цікавився дослідницькими закладами з прикладної механіки. Німеччина успішно вирізняється новими роботами і новими інститутами. У французів, як і раніше, нема що побачити.

Наші плани з'їхатися всім разом у Празі – не здійснилися. Все псує тяганина Вашої влади. Батькові все обіцяли дати паспорт і тягнули так довго з цим, що термін давно минув, і ось ми, зібравшись у Празі зі всіх кінців світу, знову роз'їжджаємося, не побачившись з батьком. Йому зараз 82 роки, і цілковито не втямлю, навіщо було його затримувати: зрозуміло, що ніякої небезпеки для радянського ладу він не становить. У 1930 році, якщо все складатиметься благополучно, збираюся побувати на математичному з'їзді в Стокгольмі, і якщо умови в Росії будуть більш-менш терпимими для подорожі, то постараюся побувати в Петербурзі, Москві та Києві.

У найближчий рік маю намір зайнятися організацією інституту прикладної механіки при Мічиганському університеті. Планів багато – не знаю, які з них вдасться здійснити.

Щиро відданий Вам С. Тимошенко»

----- 22

Сергій Прокопович вимовив ті слова без найменшого присмаку помсти, без злоби і приїтивної втіхи когось настрахати:

– Панове, я прошу прийняти мою відставку з посади голови Волинського українського об'єднання.

На душі було в Тимошенка, як у казанку неуважної господині, що поставила той казанок на вогонь і забула про нього, лиш накип в остатку лишився; схоже, зараз він почувався: все विकіпило, тільки втома на денці.

На засіданні української парламентської репрезентації польського Сейму настала тиша, непристойно довга й занудна.

– Так не годиться, – першим озвався Степан Скрипник, той самий парламентар, який щойно насідав найбільш на Сергія Прокоповича, навіть кинув слова, які нестерпно будь-кому заперчили б:

– Я не можу брати на себе вину за тактику сліпого послуху адміністраційній владі, яку з квітня проводить Сергій Тимошенко...

Ні, його не перепошували, не пробували якось укоськати, йому нагадали, чого гуртом надбали цим товариством та аж ніяк не численною тутешньою небайдужою інтелігенцією.

– Це не вчинок – відставка, – не збирався спокоювати також посол Микита Бура. – За дещицю зробленого не соромно нам, але шмат який ще попереду...

Мова зайшла, що не помилилися, створивши Український кредитовий банк у Луцьку, бо ж тепер селянинові легше буде якусь молотарку придбати,

відновлене Товариство імені митрополита Петра Могили повертає мову споконвічну люду цього у богослужіння, своє роблять «Просвітянські хати», «Рідні хати», «Народні хори», але конча потреба викурити з тих «хат» гнилий дух угодовства...

– Не приймається відставка, – ухвала репрезентації була в один голос.

Того дня, приплентавшись нарешті додому, Тимошенко, завше акуратний та вимогливий до себе, швидше педант, плюхнувся на ліжко нероздзягненим і довго навіть світла вмикати йому не хотілося. Вже збігло таки часу, відколи на установчих зборах голосами 151 делегата Товариство імені Петра Могили приймало заготовлену ним декларацію:

– Православна віра була вірою наших батьків і прадідів. Була вона для нас завжди близькою, рідною, бо перебував у ній дух живий. Нею жила душа народна, бо підсилювала вона у вірі братів німецьких, несла поміч убогим і слабим по богадільнях і шпиталях, давала світло науки школам і будувала церкви Божі, краса котрих і величність у них служб Божих ушляхетнювали людські душі...

І таки не лінувався він, аби отой «дух живий» уберегти і примножити. Зводилися церкви за його проектами на Волині і в Галичині, зорганізували видання журналу «За соборність», а ще релігійно-громадський часопис «Шлях», видано багацько духовної літератури українською мовою, при тім числі молитовники, партитури. Їх потребували не тільки парафії волинські чи сусідніх воєводств, чимало книг надсилалося за океан, до Сполучених Штатів та Канади. Натомість звідти надходили прохання ще «прислати їм Акафіст, Апостола, Євангелію, Октіохон, Мінею Святочну, Тріод»... Теплою листа

пошта принесла від Глави Української православної церкви в Америці архієпископа Івана Теодоровича, в якому він сердечно дякує за велику справу. Стараннями управи Товариства імені Петра Могили започатковано реформи духовних шкіл, закладено основи ліцеїв у Кременці і Вільно, для малописьменних і неписьменних у краї створено тримісячні курси, на яких безоплатно вчили писати, читати, рахувати, виступали з лекціями з релігійних і не тільки тем. Хоч не вельми вже багацькою була скарбниця Товариства, та все ж надавали допомогу українській гімназії в Луцьку та Музеєві Визвольної боротьби у Празі, а ще німечним, бідним та хворим...

Так-то воно так, напливали думки, може, й справді часу не марнували, але ж он ще скільки попереду незробленого, невідкладного, до якого інколи невідомо з якого й підступитися боку... Відразу по Світовій війні польська влада закрила сто одинадцять православних церков, ще півтори сотні перетворено на костьоли, а всього тільки з двадцять четвертого року відібрано півтисячі храмів та двадцять тисяч гектарів церковних земель, на яких загосподарював прийшлий здебільшого люд, направлені в край осадники.

Це ж треба було дожитися, щоб на Волині залишилося в один час лише чотири українські школи, коли навіть чехи тутешні мали тоді п'ятнадцять національних шкіл, росіяни – п'ять, євреї – п'ятдесят сім, німці – шістдесят шість, а винятково польських було шістсот шістнадцять...

Сергій Прокопович ще пробував Сейм совістити:

– У краї, півтора мільйонному краї, немає жодної гімназії з українською мовою навчання. Три гімназії в Луцьку, Рівному й Кременці – то приватні, їх люди

утримують на кривні свої, тож де їхні податки? – він говорив перед байдужою цілковито залогою, де хіба одні стенографісти, поскрипуючи поспішно перами, уважно мусили слухати його.

– Багато нашої молоді залишається поза школою, – відлунням чулося у сенаті, де такий же настирний сенатор Маслов рвав голос у законодавчій пустелі. – А недержавні оті – рішуче замало...

Марно, марно вкотре нагадувати, що будинок Рівненської гімназії забрав повітовий сеймик: обіцянка-цяцянка лунала спорудити натомість нову будівлю, але на справу таку ваги не найпершої, звісно, коштів забракне.

Непереливки велося гімназії в Луцьку – викупити ділянку землі й будинок забракло сили.

– Гімназії загрожує конфіскація, – лунала на зібраннях громади. – Товариство імені Лесі Українки розсилає підписні листи, уклінно просимо всіх підтримати наш осередок освіти й культури.

Найстаріша гімназія в Кременці хиріла-хиріла і врешті почила у Бозі...

Сергій Прокопович не зчувся, як задрімав, а прокинувся вже під досвіток, коли змерз доволі пристойно: диво дивніше, хоча з холоду його злегка трясло, та десь начисто вивітрився кислий вчорашній настрій, ясною була голова і тіло пружним, до дії готовим.

----- 23

У Володимира Прокоповича було таке відчуття, якби негадана буря, аж шибки дзвеніли, з тріском вікно відчинила і пішла гуляти кімнатою, тепліпаючи та тріпаючи шторами, перекидаючи зі злістю та колошкаючи все, що здужала. Після стількох переїздів – двічі переїхати як раз погоріти – врешті настало благословенне розмірене життя: вже котрий рік він викладає економічні науки в Мічиганському університеті. І раптом на порозі посланці з високих кабінетів у Вашингтоні:

– Вам пропонують стати науковим радником із сільського господарства, економістом в уряді Рузвельта.

«Дайте мені спокій», – найпростіше було б відказати – і не осудив би ніхто, не переговорив, тим паче не винуватив. Київ і Петербург, Фергана, Париж і Відень, Подєбради і Прага, і ось нарешті Енн-Арбор, де розташований Мічиганський університет, тепер у Вашингтон переїжджай, – милі мої візитери, людина не м'ячик, якого перекочувати та копати можна все життя.

Але... Але над всією країною, і не тільки Сполученими Штатами, мов колись у Туркестані пилова буря, де вивчати судилося Тимошенкові можливості розвитку бавовняного промислу, кружляла лиховісна, неочікувана і незнана досі економічна криза. Нестримно котилася вниз промисловість, за рік попередній гримнувши майже вдвічі, а фермери, обвітрені і загорілі, що, видавалося, витриваліші за худібку їхню, за місяці тепер жебраками ставали і безперервними потоками мільйонними брели шукати зарібку.

Володимир Прокопович розумів, чому урядовці спинили вибір саме на ньому. До поважного викладацького стажу професора додавалися наукові роботи з економіки, писані різними мовами і визнані в різних країнах: *L'Ukraine et la Russie dans leurs rapports conomiques*, 1919; *Картелі і трести: модерні форми організації промисловості*, 1923; *Світове господарство*, 1924; *Ukraine und Russland in Ihren gegenseitigen wirtschaftlichen Beziehungen (Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin*, 1928; *Danub Basin as a producer and exporter of wheat*, 1930; *Agricultural Russia and the wheat problem*, 1932. А ще було дослідження зернового ринку в Дунайських країнах, об'ємна праця про роль сільськогосподарських коливань у діловому циклі, дослідження взаємозв'язку між динамікою цін на сільгосппродукцію і виробі промисловості, аналіз особливостей міжнародної торгівлі між промислово розвиненими і аграрними країнами. Фахівці розуміли, який потребувався колосальний матеріал «перелопатити» про стан цін виробництва, торгові контакти, скільки мозолів нажити від тої «лопати», аби пересипати й перевіяти розкидану по світах статистику...

То окреме лише з його наукового ужинку, найбільш цитоване в пресі і на яке найчастіше зустрінути можна було посилання іншого вченого люду.

І Володимир Прокопович, несподівано навіть для себе, згоду дає на пропозицію візитерів із Вашингтона.

На щастя, «у мізковому тресті» Рузвельта, як охрестили майже відразу команду цього президента, народ підібрався непересічний, башковитий, такий, як Адолф Оганес Берлі. З цим науковцем Володимир Прокоповичу доводилося ще коли зустрічатися у

Парижі, на пам'ятній мирній конференції, де Берлі представляв економічні питання Сполучених Штатів, згодом випадало спілкуватися вже як з викладачем Колумбійського університету.

Вони починали роботу, як починають будівлю серед чистого поля, де немає прихистку від колючого вітру чи пекучого сонця. Лихо таке людей спіткало вперше, не було подібної кризи у світі досі, тож і «рецепта» на ліки не існувало. Щоправда, вже згодом виплило, що весь план реформ вміщався у Рузвельта в невеличкому «захаявньому», зашмуляному і затертому записничку – з тих записів і починали.

То були роки, які ніяк не зітруться у споминах, роки, за які однаково міг Володимир Прокопович картати себе і так само пишатися: суперечки до пізнього вечора, нерідко і до світання. Досі знали люди лише нестачу їжі чи іншого вжитку, а тут лихо прийшло від перевиробництва.

Не один поважний державний діяч за голову брався, коли настав час виконувати рекомендації «мізкового тресту»: за рік посіви пшениці скоротили на сім з половиною мільйонів акрів, під плуг пішло, під плач і голосіння фермерів, десять мільйонів акрів дозрілого вже бавовнику. Не знала досі історія, щоби держава закупила і знищила понад шість мільйонів свиней та вісім мільйонів голів худоби, – і ще чимало відбувалось такого, чого ніхто і ніколи не пробував чинити. Водночас новостворена Адміністрація регулювання сільського господарства, яку здебільшого іменували просто ААА, розробила механізм рефінансування фермерських боргів, які перед початком роботи Тимошенка в урядовій структурі сягали дванадцяти мільярдів тодішніх, неспівмірно ваговитіших доларів.

Так уже в житті ведеться, що певну хворобу здолати можуть лиш певні ліки, але ще не факт, що вони не нашкодять десь в іншому тілі. Непереливки велося дрібному фермерові, попри урядові старання, пільговими кредитами користались переважно підприємства, які не мали великих боргів, чий продукт найконкурентніший. І скрипів зубами бувалий фермер, а то й витирав незнану досі сльозу, коли під вистук аукціонного молотка його нагорьоване пливло невідворотно й назавше.

Ті роки так густо все перемішали – і біль, і втіху, розчарування і радість. Коли полишав Володимир Прокопович працю в уряді, то доходи фермерів у тому пам'ятному 1936 році в середньому підвищилися наполовину.

І все ж, розходячись, учасники «мізкового тресту» мали всі підстави з почуттям тихого вдоволення потиснути один одному руки. Їхні дороги розійшлися в різні боки. Давній знайомий Адолф Оганес Берлі пішов далі урядовою стежею, ставши одним з найближчих радників Рузвельта, згодом помічником Державного секретаря, займав інші високі пости в Державному департаменті, а вже потім поїхав послом у Бразилію. А Володимир Прокопович облюбував собі Стенфордський університет, ще й одночасно викладаючи в Інституті харчування.

----- 24

Він ніколи не думав, що судитиметься йому ще раз зустрітися із Загірняком: лиха віхола, що час закрутила і простір, як соломинку нікчемну, тисячі доль шпурляла, носила світами незнаними досі й неоглядними; таких істот, як оця, думалося Сергію Прокоповичу, мала б та віхола знести у провалля якесь, і щоб там вони щезли в глухій темені, вічній та непроглядній.

Тим не менш вперся у нього зараз погляд Загірняка, живого-живісінького, парсуною власною, – хоча холодом звичним і непроминушим скутий, проте погляд той сповнений був чи то пересмішки їдкої, чи нахабного кепкування.

Сергій Прокопович як посол парламенту польського не вважав для себе занижким зайти до коменданта рядового постерунку і зажадати пояснень: за що похапала вчора польська поліція безневинних людей та чинить над ними знущання і кпини? В теці у нього вже лежав документ на ім'я воєводи, та все ж вважав він за потрібне своїми очима на свавільників подивитися та все з'ясувати. Але принципово не титулом посла підписався, а очільником української організації:

«Доповідна записка голови Волинського українського об'єднання С. Тимошенка для волинського воєводи Генрика Юзевського про неправомірні дії службовців щодо членів ВУО

У зв'язку з виступами на крайовому з'їзді Волинського українського об'єднання, у яких зазначено, що в їхньому розпорядженні є факти про неправо-

мірні дії поліції, які були в Костопільському повіті, маю честь запропонувати саме ці факти.

На адресу «Просвіти» поштою була вислана посылка з нелегальною літературою та підбурливими інструкціями, при чому поштовий штемпель на конверті підроблений. Цю посылку з «Просвіти» негайно віднесли до поліції, де вимагали скласти протокол. Колишній управитель тамтешнього маєтку п. Мечислав Куницький заявив, що надіслання пакунку було справою коменданта постерунку п. Загірняка, який відверто зізнався п. Куницькому.

Крім цього, за декілька днів до крайового з'їзду до постерунку поліції були викликані хористки з хору «Просвітянська хата», де їм було заявлено, що вони звинувачуються у проституції і поширенні венеричних хвороб, а тому мають з'явитися до повітового лікаря для перевірки...

– Не чекали на зустріч таку? – важкувато було навіть визначити відразу, чого більше таїлося в очах Загірняка – торжества чи сарказму.

– То кому ж ви служите врешті: більшовикам, українцям чи польській державі? Чи за поштові провокації гонорар окремий? – по довгій доволі паузі взяв себе в руки Сергій Прокопович.

Загірняк усміхнувся пам'ятним усміхом упіврота і собі сперш помовчав.

– Хто більше платить, – згасив посмішку, мов на неї злегка дмухнув. – А що від мене ще треба? Я їсти хочу, і сім'я моя теж бодай скибку чорного хліба хоче мати в руці. І плювати мені, що хтось обізве «перекинчиком» або «зрадником», я такий, як усі, бо доля у цього краю така. Може, забув, що сюди набігали татари, турки його воювали, шведське поле Карла ще пам'ятають, француз на Москву йшов цим

боком, витоптували його три імперії, зовсім недавно, у Світову минулу.

Йому було якось некомфортно дивитися знизу вгору в очі високому на зріст Тимошенкові, він неспішно встав, хоч все ще доводилося піднімати голову:

– А ви, патріоте задріпаний? Наслужив уже чехам? Сюди впідбіги причвалав, поспіхом громадянство польське прийнявши? Аякже, нетямкуватого волиняка одурити нескладно, в посли Сейму пропхатися – зарібок тут ого-го...

Аби не зірватися, промайнуло в Сергія Прокоповича мимохіть. Зрештою, гарячкуватим він не вдався від роду, мало того, як хтось чимдуж кип'ятився, тим він ставав спокійнішим. Хай балакає собі цей перекинчик чи потрійний агент, в чому тепер не мав найменшого сумніву, нема чого тобі соромитися за празькі роки. Там вирости інженери, там вбилися в пір'я непересічні митці, там, зрештою, була довіра та розуміння колег, бо ж не випадково обирали його ректором Української господарської академії у найтяжчі роки – і не його вина, що Академія поступово згасала, бо їй кошти зміліли, і уряд новий зовсім іншими очима на українство дивився. А на Волині, куди переїхав на запрошення друзів, теж не забракло роботи.

– Маєте пояснити, навіщо свідомо робили пересилання з фальшованими штампами. Ви ж наперед знали, що на безневинних просвітян через цю провокацію кара чекатиме...

– Хто би про фальшування базикав? – фуркнув ображено Загірняк. – Чи в мене з пам'яті випало, як перед темним людом селянським дехто клявся фальшиво: «Я боронитиму ваші права і національ-

ну ідентичність!» А той люд тільки за вухом спантеличено чухав: «Який-бо то пан розумний... Що не скаже слівце, то не зрозумієш». Дядькові ж тому не «ідентичність» потрібна, а йому було сіяти нічим...

Говори, Климе, коли твоє гине, а в мене вуха не заболять... Свист та й годі, що дядькові байдужі споконвічні корені наші... Дядько втямив усе, коли 24 липня 1935 року Головна управа волинського об'єднання звернулася до люду із закликом «вирати послами людей, відданих ідеї братства, – як поляків, так і українців, які б утворили спільну Репрезентацію Волині». І от той нетямущий дядько зробив свій вибір: всі п'ять послів-українців були членами об'єднання, і то вони зажадали проводити спеціальний День Волині в Сеймі й сенаті, порушували справи шкільництва, освіти, церкви. А за тебе проголосувало, ніколи не забути, 88 678 «дядьків», які почули таки і не відкинули твоє слово...

– Ви будете відповідати за провокації і незаконні арешти, – це єдине, що собі міг дозволити, хоч так вже кортіло, аж засвербіли долоні, ляснути з розмаху коменданту під вухо та докинути кілька далеко не парламентських слів.

Через два тижні пан Загірняк був увільнений, і тепер комендант колишній, як переказували, гендлярем заробився: скуповував у поліського «дядька нетямущого» худобу і переганяв у Варшаву. «Дасть Бог, – подумалося Тимошенкові, – що їхні дороги тепер більше ніколи не зійдуться – хай собі хвости бикам крутить надалі...

----- 25

Путі Господні несповідимі – як людини, так, схоже, і книги. На конгресі в Цюрихському політехнічному інституті Степан Прокопович пробігав очима програму в надії зустріти якесь знайоме ім'я. І ось тобі раз: поруч з його прізвищем в рядку наступному значиться професор М. Т. Губер, з яким Тимошенко листується хіба з десяток літ.

Карколомні повороти долі цього вченого, як і обставини їхнього знайомства. У Першу світову Губер втрапив біля Перемишля в полон до росіян, і його вивезли в якийсь табір аж на Волзі. Несподівано Тимошенко отримує листа від незнайомого австрійського полоненого: той пише, що користується нагодою та вчить російську мову, і в цьому має вже певний поступ. Губер просив дозволу перекласти польською мовою підручник Тимошенка з опору матеріалів.

З наукової літератури прізвище Губера йому було вже відоме, тож дозвіл такий він надав. То був істинно щасливий початок ходи підручника знаними і незнаними світами, бо книга не тільки на багато літ прижилася у Варшавській політехніці, а й перекладалася далі іншими мовами, кочувала собі країнами і континентами.

Доволі своєрідно пробивала дорогу в світ у Степана Прокоповича книга англійською мовою. Нею він ще не сповна володів, а тут життя підганяє... У двадцять восьмому-двадцять дев'ятому навчальному році Тимошенко читав теорію тонких стержнів та пластинок, а ще теорію пружності. Свого матеріалу в нього було предостатньо, от тільки слухачам готуватися немає книг. І він вдається тоді до оригінальної

технології: Тимошенко пише чорновики англійською, доволі ще кострубатою, а двоє його слухачів, молодих американців, що вже самі викладали, взяли ся як волонтери правити; потім уже, при передрукуванні на машинці, додатково редагувалося.

Все ладилося якнайліпше, хіба видавець нерви згодом тріпав. Книга в обсязі видалася йому загробою, тож без погодження з автором він робить з неї... дві. А те, що виклад обірваний на півдорозі, то для нього звичайнісінький мізер.

Не без пригод торувало собі дорогу в бібліотеки та на книжкові полиці у магазинах видання у Франції. До Степана Прокоповича надіслав листа бельгійський професор, який вважав за кончу потребу для цієї країни мати французький переклад англійської книги про теорію пружності. Дозвіл такий професор отримав. Збіг час, і якимсь Тимошенко виїняв з поштової скриньки листа, в якому професор просив вибачити йому, бо досі не знайшов видавця для книги.

Цілком випадково Степан Прокопович по дорозі на черговий конгрес зустрів у Парижі колишнього свого студента з Київської політехніки, тепер просто біженця Гольдмерштейна. Учитель і учень згадали часи минулі, і Тимошенко між іншим оповів прогду з бельгійським колегою.

– Цього не може бути! – обурювався щиро Гольдмерштейн. – Вони просто не розуміють значення цієї наукової праці...

І, на превеликий подив, книга небавом виходить: курйоз полягав у тому, що книгу благословило у світ видавництво, яке раніше її відхилило.

– Чого не здатен був відомий бельгійський професор, – оповідатиме потім братам Степан Проко-

пович пікантну бувальщину, – те під силу виявилось невідомому біженцю з Києва...

В цьому ряду пам'ятних книг на полиці власної бібліотеки Степана Прокоповича стояла ще одна особлива: хоч не він був її автором, та дорога йому однаково.

У тридцять восьмому році він отримав від Товариства інженерів-механіків запрошення на чергові збори. Організатори навмисне «забули» вказати в запрошенні, що планують бенкет з приводу шістдесятиліття Тимошенка.

То був славний бенкет, де чимало переговорено, де немов прогорнули десятки сторінок минувшини, такої картатої, як картатим було століття.

– Дозвольте подарувати на згадку цю книгу, – звернулися наприкінці до Тимошенка.

То була поважна книга наукових праць, авторами яких стали його колишні й теперішні учні. Надалі завше видання стояло в одному ряду, що давно перестали вміщатися на одній полиці, з книгами самого Степана Прокоповича: *Стабільність плит при сжатии*, Киев: Тип. Кульженко, 1908; *Курс сопротивления материалов*, Киев: Киевский политехнический институт, 1911; *Applied Elasticity*, with J. M. Lessells, D. Van Nostrand Company, 1925; *Vibration Problems in Engineering*, D. Van Nostrand Company», 1st Ed. 1928, 2nd Ed. 1937, 3rd Ed. 1955 (with D. H. Young); *Festigkeitprobleme in Maschinenbau*, 1928; *Stabilitätsprobleme der Elastizität*, 1928; *Прикладная теория упругости*, 1931; *Расчет упругих арок*, 1933; *Strength of Materials, Part I, Elementary Theory and Problems*, D. Van Nostrand Company, 1st Ed. 1930, 2nd Ed. 1940, 3rd Ed. 1955; *Strength of Materials, Part II, Advanced Theory and Problems*, D. Van Nostrand

Company, 1st Ed. 1930, 2nd Ed. 1941, 3rd Ed. 1956; Theory of Elasticity , McGraw-Hill Book Company, 1st Ed. 1934, 2nd Ed. 1951 (with J. N. Goodier); Elements of Strength of Materials, D. Van Nostrand Co., 1st Ed. 1935, 2nd Ed. 1940, 3rd Ed. 1949 (with G.H. MacCullough), 4th Ed. 1962 (with D.H. Young); Theory of Elastic Stability, McGraw-Hill Book Company, 1st Ed. 1936, 2nd Ed. 1961 (with J. M. Gere); Engineering Mechanics, with D.H. Young, McGraw-Hill Book Company, 1st Ed. 1937, 2nd Ed. 1940, 3rd. Ed. 1951, 4th Ed. 1956; Theory of Plates and Shells , McGraw-Hill Book Company, 1st Ed. 1940, 2nd Ed. 1959 (with S. Woinowsky-Krieger); Theory of Structures, with D. H. Young, McGraw-Hill Book Company, 1st Ed. 1945, 2nd Ed. 1965; Advanced Dynamics, with D. H. Young, McGraw-Hill Book Company, 1948; History of The Strength of Materials, McGraw-Hill Book Company, 1953; Engineering Education in Russia, McGraw-Hill Book Company, 1959; As I Remember, D. Van Nostrand, 1968, ASIN: B000JOIJ7I; Устойчивость стержней, пластин и оболочек, Москва: Наука, 1971; Mechanics of Materials, with J. M. Gere, 1st edition, D. Van Nostrand Company, 1972; Статические и динамические проблемы теории упругости, Киев: Наукова думка, 1975...

----- 26

Холодний метал торкнувся потилиці Сергія Прокоповича так несподівано, що він навіть страху не встиг відчутти чи подібного чогось – єдине, що зрозуміти вдалося: то була зброя, карабін чи автомат, холодне залізо. А ще миттєва думка змайнула, що навіть поворухнутися йому не слід, бо оте невідоме за його спиною невідомо ще як вчинити може. Тимошенко лише відчував, як холод металу неспішно перетікає у тіло, роблячи його дерев'яним, незгинним і цілковито незрушним.

– Не сподівався я від життя на щастя таке, – озвався за спиною Сергія Прокоповича голос, знайомий і незнайомий, але з відчутними нотками втіхи і торжества.

«Загірняк», – сам собою явився втомлений здогад.

В одну хвилику пропав десь страх, хіба стрімкою злістю вичавлений, і Тимошенко круто обернувся. Перед ним справді був Загірняк, іронічно впіврота всміхаючись, він так само тримав автомат наготові.

Вони якийсь час мовчки стояли, один в одного впершись поглядами, незмигними і ненависними.

Тимошенка в концтабір доля по тому закинула, як німець, що обезсилювався на очах, мобілізував його, шістдесятидворічного, в організацію Тодта. Коли ж одного дня від голоду і перевтоми, як верталися ввечері у бараки, Сергій Прокопович втратив свідомість, то розцінили те як спробу втечі і впакували у цей вельми розкішний табір. То про нього на стіл рейхслайтеру ліг доволі відвертий, як на той час, документ.

«Доповідна записка міністерського радника К. Дорша рейхслайтеру А. Розенбергу про табір військовополонених і цивільних

Місто Берлін

В таборі для військовополонених, розміром орієнтовно, як площа Вільгельмплац, перебуває недопустимо велика кількість військовополонених і цивільних ув'язнених.

В'язні, загнані в цей простір, ледве можуть во-рушитися і вимушені справляти нужду стоячи, там, де знаходяться.

Військовополонені, проблему харчування яких сумнівно вирішити, живуть по 6–8 днів без їжі, в стані тваринної апатії, вони не мають інших бажань, окрім знайти щось їстівне.

Цивільні в'язні у віці від 15 до 50 років харчуються винятково завдяки родичам, які з ранку до вечора стоять в чергах у надії на дозвіл передачі. Вночі ті цивільні в'язні, що не мають рідні, нападають на тих, хто отримав передачу, аби силоміць здобути шматок хліба.

З ув'язненими єдиною мовою спілкування нечисленної охорони, яка цілодобово несе беззмінну службу, є мова вогнепальної зброї, яку застосовують нещадно.

Виправити цей хаотичний стан військова влада не може внаслідок величезної потреби в транспорті і людях, яких вимагають фронти.

Організація Готта намагалася застосувати рішучих заходів, враховуючи насамперед, що величезну роботу в тилах неможливо виконати тільки з поміччю німецької робочої сили. Окрім того, через знищення в окрузі всіх підприємств, які забезпечували постачання населення, з дня в день на-

ростає загроза епідемії, яка буде поширюватися нестримно внаслідок великої кількості людської маси у таборі.

З числа цивільних ув'язнених організація Готта відібрала в порядку експерименту повноцінних у расовому розумінні робітників і успішно використала їх на найвідповідальніших ділянках. Після цього виправданого досліджу планувалося відібрати ще близько 200 робітників з метою використання їх на відновленні доріг.

Відбір ув'язнених повинен відбуватися і надалі задля використання близько 10 тисяч чоловік на будівництві шляхів під керівництвом німецьких інструкторів з організації Готта. Однак поступила заборона відбору цивільних ув'язнених з посиленням на наказ.

Небезпека цього зрозумілого з військової точки зору наказу полягає в тому, що:

- 1) здійснення програми термінових робіт стає неможливим через нестачу робочої сили;
- 2) сумнівно, що вдасться запобігти жакливому спалаху епідемії.

У зв'язку з цим вважаємо необхідним негайно виділити організації Готта потрібну кількість цивільних ув'язнених для відновлення підприємств, які б забезпечували продуктами, причому відбір має бути обмежений тільки повноцінними в расовому розумінні кваліфікованими робітниками.

Оскільки в найближчому майбутньому про пом'якшення стану чи розподілу ув'язнених по різних таборах не може бути і мови, належить негайно ввести суворий карантин у цьому і подібних таборах.

Міністерський радник Дорш (підпис)».

...З тою ж половинчастою усмішкою низькорослий Загірняк у формі охоронця концтабору автоматною цівкою вперся в шию Сергію Прокоповичу, немов підперти знизу хотів Тимошенка, високого і худезного, що в тичку суху перетворився на табірній брукві.

– Я бачив вас в одностроях різних, – блимнув згори вниз Тимошенко. – Але ця форма вам найбільш до лиця.

– А мені для тебе зараз навіть кулі шкода, – різко погасив, наче вимикачем, посмішку Загірняк.

----- 27

Весняної днини, вже по війні...
На землю напrawdę пекло зійшло, – так видавалося Володимиру Прокоповичу, коли продирався він берлінською вулицею крізь завали битої цегли, обламків гармат та рваних шматків заліза, що недавно були смертоносною зброєю, потрощених возів, які невідь звідки взялися тут, обсмалених автошин та іншого немислимого сміття і непотребу: від кількопверхівок після бомбардувань лишилися голі, обдерті й обчухрані стіни, що нагадували довгі ряди людських скелетів, тут злою силою вишикувані, деінде з колишніх вікон, а тепер просто роздовбаних снарядами отворів чорними клубами знімався дим; то не пахощі весняних садів пливли міськими вулицями та провулками, то нудотний запах незахоронених трупів стелився понад землею.

Володимир Тимошенко з іншими офіцерами американської адміністрації блукав передмістям – дивна якась, жаска цікавість штовхала їх, а ще бажання зрозуміти душу людську, зазирнути в ту немислиму глибину падіння її, де в бездні від тої душі лишився лиш гній та сморід.

В американській військовій адміністрації Володимир Прокопович мав зовсім не войовничі обов'язки: як авторитетному економістові йому належало багато чого обрахувати. І все ж війна в нього була не лише за штабним вікном. Набачився різного по тому часові, відколи о другій годині ночі сорок одній хвилині сьомого травня радянський генерал Суслопаров з німецьким Йодлем та американськими

і англійськими воєначальниками підписали капітуляцію, про що повідомляти було заборонено ще тридцять шість годин, – один тільки неслухняний Едвард Кеннеді порушив табу, за що й потурили його з праці... Не вкладалася в голову безцільна людська жорстокість, коли смерть наставала не в шалі бою, зазнавали її часто-густо до війни непричетні – не забути ніколи кімнати, де підлога всипана аркушами з нотними записами, а самого музику, мабуть, задушили, губну гармоніку забивши у рот, у горлянку. А ще трапилося йому бачити мінне поле, де, видавалося, земля ще не вистигла після вибухів: командир радянський, казали, погнав дітлахів німецьких років дванадцяти чи десяти попереду своїх солдат. Ті дитячі руки та ноги, порозкидані полем, та тіла пошматовані навіть захоронити не можна було, доки не попораються на полі сапери.

Оповідав товариш, як, продираючись вуличними завалами ще з двома своїми колегами з адміністрації, приспинився, було, біля радянського офіцера, що сидів на уламку бетонної брили, обхопивши руками голову.

– Наволоч... Фашистська наволоч, перемать... Всю війну моїм друзям пощастило пройти, а вже он, по війні, отруїли. Я тут зараз тридцять за них німчурі покладу, – неголосно бурмотів офіцер, звертаючись найпевніш сам до себе.

Троє солдат, хто на боці, хто на спині, поруч лежали, і червона калюжа в кожного виднілася біля рота.

Раптом, забачивши американців, з пролому стіни вигулькнув німець, весь в пилюзі, з обличчям у сажі.

– Найн, найн, – крутив випацьканою головою німець. – Зольдат паф-паф...

І вінегретом з англійської та німецької запацьканий німець, мигами помагаючи, взявся пояснювати, що в цьому будинку в підвалах був склад старих вин і солдати з автоматів стріляли по бочках, а тоді з цівок, що струменіли з дірок, похлинаючись, пили те вино: там, показував німець жестами, ще й досі вина по коліна розлито...

І, мовби підтверджуючи правоту замурзаного берлінця, найближчий до офіцера солдат, до тями прийшовши, раптом голосно гикнув і зблювнув темно-червоною рідиною.

То ще комусь щастило, думалося Володимирі Прокоповичу, що нагабався той берлінець, а то б тридцять невинних душ офіцер напевне б поклав, і аби тим обійшлося... Так щастило не всім і не завжди: у містечку, вже під Берліном, куди раніше ввійшла радянська частина, яку проте вибив німець через дві доби, але довго не втримав, його в свою чергу вибив підрозділ американський, у тому містечку бачити довелось, як виносили з храму жіночі трупи. Туди, як розказували, радянський полковник зігнав кількасот жіноцтва, аби, мовляв, убезпечити. Та солдати ввірвалися в храм, – і почалося, нечуване і немислиме в місці такому, масове згвалтування. А як вже відступали, було, від німця, покладали автоматики всіх підряд, залишилася тільки розп'ятою висіти молода дівчина, а зліва і справа від неї повішено по німецькому солдатіві...

Страждало чи не найбільше цивільне населення. Уже під Берліном колона радянська наздогнала німецьких біженців, що втікали на Захід і не втекли. На возах і пішаком, старі і малі, жінки з сім'ями і пожитками всенькими заважали проходу танків та артилерії, що рвалися до столиці. Ті вози поскидали в

канаву, дітей зі старими нагнали вбік. Менш півгоди, як жінки з дочками лежали рядком вздовж дороги і перед кожною в чергу шикувалися чоловіки зі спущеними наготові штанами; командири сперш шкірили зуби, а згодом і собі чергу займали. Регіт і стогін, гигикання і мольба малоліток помилувати змішувалися з ревом моторів машин; окривавлених жіночок вбік відтягали, а дітей, що без пам'яті кидались матерів боронити, на місці пристрілювали.

«Що ж воно з людиною таке сталося в середині століття двадцятого»? – шашелем думка точила... Оповідав Володимиру Прокоповичу біженець від совітів, земляк, як у сусідньому з Тимошенковим ріднім чернігівському селі німець палив хати, і коли дійшла черга до садиби священика, то й вона запахлакотіла. Невідомо, що у розпачі вимовив було священик тоді, тільки його враз у полум'я штурхонули, а за ним, як зайшлася у крикові жінка священика, то й її, за руки та ноги схопивши, мов колоду пожбурили у вогонь... А в іншому селі, оповідав, усіх дівчат згвалтували, потім у них відібрали одіж, вигнали на площу посеред села і танцювати їм наказали: хто не послухався, того розстріляли.

Помста за помсту вивертає душі, мов старого, на шмаття побитого міллю кожуха, все гидке, відразливе та потворне, що таїлося тисячоліттями, враз непрошеним поміж люду вигулькнуло: мало того, найнищіше тепер на доблесть претензію заявляє. Невже Творець світ білий нечистому в оренду віддав, невже це може тривати і діятись довго?

----- 28

Автомата Загірняк опускав спроквола, якось незнехотя, а згасла, мов вимикачем електричним вимкнута, недавня усмішка на його лиці більше не з'являлася.

– Ця форма для вас, як рідна, – Сергій Прокопович за останні часи вже перейшов ту межу, на якій вичерпується страх, навпаки, йому навіть праглося, аби швидше все завершилося.

– А дзуськи... Не мрій про кулю. Хоч нариватися навіть станеш, – охоронець цвиркнув убік крізь зуби і одним махом за плече автомата закинув. – Ти мені ще потрібен... Хоч пізнавато, та позбиткуюся всмак, зжену оскому.

Загірняк миттєво прикинув, який козир поважний йому дарував випадок: раптом хтось його здасть з полонених офіцерів-червоноармійців, з якими, можливо, контактувати доводилося, тож у Тимошенковій особі в нього тепер правдивий свідок, що він у час Другого зимового походу з більшовиком воював.

Досвітком наступного дня табір, епідемію бомбу сповільненої дії, почали на шматки ділити: хрипко, може, від ранкової сирості, гарчали вівчарки, покрикували охоронці, слухняними отарами в'язні, здебільшого впідбіги, направлялися до вагонів.

Охоронцем у вагоні Сергія Прокоповича, як слід було сподіватися, виявився Загірняк.

– Подяки я, звісно, не дочекаюся, – на мить він біля Тимошенка спинився. – Ця партія в'язнів іде на поповнення організації Тодта. Не рай, не курорт, не на вечорниці, та все ж...

Знову на круги своя, – мимохить заперчило.

Їх було кілька разів з об'єкта переганяли на інший об'єкт, доки не осіли вони на будівництві чогось схожого на військове містечко.

Доволі розмаїтий зібрався тут люд, чулася мова, звична то на півострові Піренейському, то на схилах полів Бордо, на скандинавських фіордах чи околицях Варни. Сергій Прокопович з часом зійшовся з немолодим, як і сам, геть сивим сербом Стефаном Мамчичем. Дивовижний вінегрет нагадувало їхнє спілкування, де польське слово доповнювалося сербським, а російське межувало з німецьким, – та все ж їм не потребувався тлумач.

– Я сам біолог, генетик, – оповідав Мамчич про себе, погладжуючи, швидше п'ятірнею розчісуючи своє вибілене роками, густе і пружне волосся, що більше нагадувало пучки алюмінієвого дроту. – І в сні не могло привидитися мені, що доведеться спостерігати тут за істотами, в яких нічогісінько спільного з гомо сапієнс.

– Я би не проти такі спостереження десь в іншому місці вести, – своє додавав Тимошенко, що хоч пам'ятав про обачність, але з цим чоловіком не боявся відвертості.

Після однієї з таких розмов Сергій Прокопович насмілився запитати врешті, за що ж Мамчича, науковця типового, сюди замели – відчував не раз у бесіді Тимошенко, що то чоловік ґрунтовних знань, та й, судячи з усього, не останнім був у німецькій науковій ієрархії тогочасній.

– Я в науку ішов наосліп, – не став критися Мамчич, – а штовхнула до неї людська біда. Хто не пам'ятає безногих калік на вокзалах по минулій війні?... Вони благали милостині, стражденні оті на

дерев'яних візочках, що, брязкаючи непотрібними тепер вже нікому на грудях медалями та орденами, на перонах плуталися під ногами, і їх знервовано та лякливо обминали у поспіху пасажирів...

Під вечір, по дванадцяти, а нерідко й шістнадцяти годинах праці, руки й ноги у Тимошенка гули та нили намерзлим деревом, навіть поворухнути ними потребувалося надзусиль, але від цього спілкування відтавала душа.

– Ще школяриком думав, – оповідав неспішно Мамчич, і від споминів тих легке світло тихо лягало на зморщками посічене та порепане на вітрах лице, – ще тоді я задумав: виросту, бородатим ученим буду і цим людям допоможу. Бо як на дереві зрізати гілку, то нова небавом виросте, – чом же тоді людині схоже руку чи ногу не відростити? Я вже тямив, що воскресіння, – то промисел Божий, зась до цього земному й гріховному, але ж не гріховно знову ту ж саму людину, як дерево з пагона, мудрим вченим одержати? І пішов я в життя генетичними тими стежками незміряними, і багато зробив, а ще більш зрозуміти вдалося.

...Те місячне світло щасливих років, як колись притишене світло лабораторій, не покидало зараз обличчя Мамчича, стирало викарбоване стражданнями і вертало в ті неймовірно далекі, як тепер видавалось, літа.

– Як загребли мене з лабораторії в армію, то втрапив я в таємничу есесівську фірму Левенсборн... За тихою назвою «Джерело життя» крилися ризиковані досліди на людині. Сам устрій життєвий цілковито міняли, навіть обряди споконвічні переінакшували.

Йому випало якось побачити, як хрещення немовляти змінили на вигадку якогось левенсборнів-

ського гауптмана. У вистуженому приміщенні стояли батьки з дитинчам, що скричалось геть і хрипнути синіючи почало, стояли перед якоюсь подобою олтара, прикрашеного свастикою і портретом фюрера, обабіч палахкотіли, потріскуючи, факели та висіли два прапори: офіцер скоромовкою, бо й самого вже дрижаки хапали, бурмотів щось затверджене у високих штабах. Звично дитя наректи могли якимось давньогерманським іменем, аби на арійському корені наголос був...

Тимошенкові дивним чином те нагадувало оповідь земляків, яким на Захід вирватися вдалося. Тепер в його рідному краєві, де церкви в кращому разі клунями стали, замість хрещення теж якісь «зори-ни» вплелися, дівчинку можуть назвати Сталіною, а хлопчик в життя піде з ім'ям Вілен – від Володимир Ілліч Ленін себто...

То на початках Мамчичу не раз мурашки по спині бігали від баченого і чутого, вельми як мав нагоду спостерігати, як вантажили і мали везти кудись двадцять четверо хлопчаків: вони були однакові-сінькі, мов під копірку мальовані, допитливо крутили голівками, як каченята з одного і того ж інкубатора... «Невже клони»? – майнуло сперш, але жив він життям таким, що дивуватися вельми не випадало та й не належало.

Зате він таки домігся, як тішив сам себе, задуманого ще колись-колись: на культі руки, після жахливої рани, вдалося кілька разів відростити пальців якусь подобу; ще неоковирні ті відростки були, жаскувато на них дивитися навіть, але все ж каліка міг хоч ложку тримати.

– Мені було байдуже до всього навкруг, – густа дротяна чуприна Мамчича навіть в темені нічний

добре виднілася, мовби мала підсвічувати чоловікові ту темінь. – Мені було однаково, Третій то рейх за лабораторним вікном чи Четвертий, світ весь обійняв він чи лише частину, в Берліні столиця його чи деінде, мова німецька королевою стала у світі чи тільки на його шматку... Хай би було те, байдуже, думав, як там верхи набалакали, може, воно й на добро. Але все пішло шкереберть, коли наш відділ з департаментом переселення душ об'єднали. «Я спеціаліст з генетики, – не стримався тоді, – а диявольщина – то інший фах»...

Так опинився Мамчич у будівельників Тодта: «Я ще потрібен їм зараз як довідкове бюро, бо дечого німець досі не знає і не в усьому певен. Інакше б мене давно...» І він показав пальцем, як вгору гвинтом піднімається дим.

Все відбулося у хвилию яку, і нічого вже вдіяти неможливо, і ніхто передбачити це не міг. Мамчич носилками, важко покрекчуючи, ніс цеглу угору східцями, чимсь невдоволений Загірняк прикрикнув було: «Обертів більше, худобо сербська!»; від несподіванки серб мимоволі спіткнувся, цегла з гуркотом посипалася і покотилася, підстрибуючи на східцях, а Загірняк, хекнувши, з силою вдарив Мамчича в бік. Не стримавшись, Тимошенко схопив лопату і кинувся на охоронця, але в ту ж мить десь високо угорі літак ревнув і почувся свист, такий знайомий в усі воєнні роки, той бомбовий свист, від якого мимоволі піднуджувало, наближався невпинно і невмолимо – хряскіт, а далі грім, вогненний спалах, в якому ще встиг окрунутися світ, по тому ж ніч упала, непроглядна темінь...

----- 29

В сиру імлисту погоду, коли сіявся, мов з найдрібнішого сита, занудний дощ, Степан Прокопович вертався додому здебільшого з геть виквацяними у багнюку чобітьми. Дружина раз на те зизом глянула, і вдруге, а потім котрогось разу не втерпіла:

– У тебе, чоловіче, непересічний талант.

Степан Прокопович в тон відкинув:

– Так, інженера, фізика...

– Ні, – крутнула головою дружина – талант у будь-яку пору виквацяти взуття.

– Треба ще дослідити це явище, – обережно пофілософствував, аби не дражнити дружину.

Вертався він звично додому, щось про себе мізкуючи, бо час у дорозі – то теж крихта життя, і не вартує навіть її марнувати. Тепер же взявся було таки дослідити, чи й справді володарем є поміченого дружиною таланту. Вздовж його вулиці вибудували свого часу низку студентських гуртожитків, і як ішов Тимошенко додому, то навстріч якраз студентство сунуло. З подивом вперше помітив, що при зустрічі з професором той чи інший спудей не поспішає дати дорогу; зайнятий своїми думками, Тимошенко машинально робив із містків крок убік. Тепер же він зарікся шмаркачам дорогу давати.

І справді, успішним був науковий дослід – при високому зрості Степана Прокоповича і поважній фізичній вазі юнаки, опасливо глипаючи на таку статуру, вважали за краще самим вступити з дороги.

З'ясувалося, що в Мічиганському університеті, де працював тепер Тимошенко після компанії Вестин-

гауза, більшість студентства приходить з незаможних та малокультурних прошарків і особливою чемністю не вирізняються.

Власне, багато несхожого тут із тим, до чого звик у Київському політехнічному інституті чи в петербурзьких вузах, де судилось раніше займатись наукою та викладати. Студент, як начебто цілком пристойно, може зайти в кабінет професора і, не знявши шапки, почати балакати про своє. Наполегливе і тривале нагадування про це не мало очікуваного наслідку. Алгебра для спудеїв, що думають інженерами стати, виявилася здебільшого вантажем непідйомним, аби хоч арифметикою потрібний розрахунок провести. Схожа проблема і з мовами, і з гуманітарними науками, доводилося студентів вчити звичайнісінької грамоти, навіть ази історії подавати. До осягнення предмета опору матеріалів юнаки приступають лише на третьому курсі, а в наступний рік вже завершується вся його інженерна наука.

Тимошенко не мав і крихти сумніву, що на той час інженерна підготовка в цьому та схожих американських університетах помітно поступалася європейській, і належить чимало мозолів та поту «докласти», аби бодай вирівнятися.

Не подобалося Степану Прокоповичу й екзаменування. Всі групи збирають в одну аудиторію, і всім роздають одне і те ж завдання. Студенти самі слідкують, аби ніхто не списав і ні в кого, – справді, списування траплялося досить нечасто, бо тут же «настукають», що вдома було немислимим.

І ще одному випало подивуватися, на самісіньких початках при тому. Одного ранку став він мимовільним свідком доволі дикого, як на здоровий глузд, явища. Біля студентського гуртожитку несподівано,

як вогонь у тривалу посуху, спалахнула бійка. Йшли один на одного навкулачки, билися ногами, незважаючи хто, куди і кому поцілить, рвався з тріском одяг, на який ці молоді люди ще самі не заробили, обличчя в крові, і досить рясно таки розфарбовані.

Врешті з цього броунівського руху утворилися дві стінки, і одна пішла на іншу, як хвиля на хвилю, крайній молодик, певне, з надірваним вухом, бо кров залила півлиця і за шию бігла, творячи з недавно ще білої сорочки бурячкову, – молодик вправно зняв чобота і хотів поцілити ним у найближчого супротивника; той спритно якось ухилився, а молодик перечепився і рачкував; супротивник же, мов по м'ячу, вдарив ногою в обличчя..

– Що відбувається? Чого ніхто не кличе поліцію? – не міг втямити Степан Прокопович.

– Т-е-е, – махнув лиш рукою перехожий, що добре, очевидячки, знав тутешні звичаї. – Це студентство так забавляється. Щороку в цю пору старшокурсники вчать таким рипом щойно прийнятих університетських «фрешманів».

Наука виявилася не всім новачкам під силу, бо вже наступного ранку газети повідомляли, що кілька учасників побоїща довелося відправити до лікарні з серйозними ранами.

І газети, і вся громадськість осудливо ставилися до таких молодіжних забавок, проте, мовби поміж рядків виправдовуючи, нагадували, що схожі безпам'ятні бійки звичні й в інших країнах, для прикладу, в Англії, в Оксфорді й Кембриджі.

----- 30

Уцілковитій темені де не взялася посередку світла цятка, вона стрімко збільшувалася, допоки не залила все видноколо; водночас у розмитому молочному видиві, як у вічкові фотоапарата, з'являлася чіткість, що творила тепер для Сергія Прокоповича зриму картину.

Посеред картини стояв, самовпевнено склавши руки на грудях, Іван Ілліч Іванов, з яким Тимошенко зустрічався колись у Парижі. «Боже, – змайнуло, – тож відтоді літ двадцять сплигло...»

Іван Ілліч рвучко зняв окуляри і окинув Тимошенка переможним, в якому домішувалася іронії дешиця, прудким поглядом.

– Я тоді переконував вас, що свого доб'юся, а ви лиш підсміювалися... Я ще в 1910 році на Всесвітньому конгресі зоологів у Граці в своїй доповіді казав, що можливий гібрид людини і мавпи. І ось через чотирнадцять років нарешті отримав від дирекції Інституту Пастера дозвіл користуватися для цього експериментальною станцією приматів у Французькій Гвінеї. Правда, не щастило чомусь тоді в Африці, то вже у Сухумі втрачене наздоганяв.

Сергію Прокоповичу пригадалася та давня розмова, коли шукав він якоїсь ради супроти малярії, що як бурєю слабосилу траву клала люд на волинському Поліссі; малярію в тих болотистих місцях поштиво іменували «тіткою», навіть прокльони такі ходили: «А щоб тебе тітка трясла!». Помочі особливої від Інституту Пастера він не дістав, окрім відомих порад та відомих ліків, ще в цьому бракувало сили науці, але

відклалася в пам'яті сумбурна розмова з одним ученим.

Жвавий, невсидючий, він то руками рвучко жестикулював, то хилитався з боку в бік при розмові, а як не робив ні одного, ні другого, то брови вверхвниз кумедно рухав, навіть вуха, як засміється було, повзли чомусь назад і до голови щільніше тулилися.

– Не хворобу ліками треба міняти й гнітити, а людину сперш змінювати, – крутив Іванов головою так, мов була вона слабесенько припасована. – Схрестити мавпу з людиною і перемогти спадкову схильність до болячок – ось що насамперед чинити...

Тимошенко чував, що Іван Ілліч в заповіднику Асканія-Нова схрещував диких і домашніх тварин, зебру й осла, зубра й корову, але щоб людину...

Зараз же, як відтоді сплигло два десятки літ, окрім цього спантеличило Тимошенка й інше:

– А хіба вас, пане професоре... товаришу професоре, – заїкнувся було, мов від наглої гикавки, не відаючи, як правильно тепер величати. – Я читав... Хіба вас совіти не встрілили?

– Та-а-а, – махнув рукою професор, зневажливо розтягуючи оте «а». – Я писав листи Луначарському, набридав іншим наркомам, – і все марно. Тільки добра душа Горбунов, керуючий справами Ради комісарів, почув мене наостанок. Дав він десять тисяч доларів, але наказав: «Ти мені виведи не напівмавпу якусь, а кмітливого бійця революції!» Ходімо ж бо, похвалюся...

І потяг Іванов Тимошенка за руку, як неслухняного школяра. Вони йшли вздож залізних кліток, за якими виднілися дивні якісь, зарослі шерстю істоти: то вже не мавпи були, але й ще не люди, вже без хвоста, та ще прямовисно стояти навіть не здатні; одні

підстрибували, немов вітали Івана Ілліча, що звично, як і цього разу, приходив із повнісіньким кошиком бананів, а деякі, видавалося, кидали ненависні погляди, в яких застиг весь сум далеких тисячоліть.

– Я поділив їх на класи, немов у школі, – похвалився було Іванов і дістав з-під бананів дзеркало, очевидно, із шліфованого металу. – Оце перший клас, полюбуйтеся.

І він кинув у клітку дзеркало, яке вправно впіймала істота: сперш, зиркнувши на власний відбиток, злякано зашипіла і шерсть на потилиці загрозливо настовбурчилася, а врешті гребнула щомоці від себе назад, мов хотіла, аби забрали ту дивовижу.

– А тепер перейдемо в наступний клас, – потішався Іван Ілліч і кинув дзеркало у сусідню клітку.

Істота, себе забачивши, не збиралась лякатися, вона вереснула весело і стала корчити писок, згодом, побавившись, затулила лице долонями і взялася крізь пальці по-злодійському сама за собою підглядувати, а врешті, ставши на голову, дивувалася перевернутому геть світові...

– Шкода, що предків приматів цих важко вчити розмови, – журився було Іван Ілліч. – Ніяк не дається їм слово, хіба вигук – так вже в них горлянка влаштована. Звуків тридцять від сили хіба здолають... Та не біда, заговорити з ними куди простіше мовою жестів – своєрідний сурдопереклад для них посильний...

І тут Іванов рвучко підняв розкрити долоню до лоба і гаркнув командирським бувалим:

– Будь готов!

Волосаті істоти в клітках раптово на ноги схопилися та випросталися, як могли, і дружно всі руки до перенісся гуртом піднесли – геть як Іван Ілліч.

– Шкода, що вимовити не здатні оте піонерське «Завжди готов!» – гордість і вітха вихлюпнулися на лице Іванова, і він, запишавшись, не став таїтися від Тимошенка:

– До річниці революційної товаришу Горбунову в знак вдячності першу їх сотню пошлю... Це навіть ліпше, аніж пролетарі: без забобонів мови, націй або кордонів, без жалю й ностальгій, і прапор червоний понесуть у світи...

Тимошенко неспішно йшов повз довгий ряд залізних кліток, як раптом у найближчій клітці волосата істота лапою змовницькою помахала:

– Жлоб він, бананів шкодує, – упівголоса шепелявила, кривлячи писок на Іванова. – Сам він нафіг піде, і прапор отой йому в руки... Як навчимося літати, то додому ми втечемо, на береги рідної ріки Луалаба...

Аж тут де не взявся Мамчич, він гонорово марширував попереду цілісінької колони дитисьок років до чотирьох, дивовижно схожих одне з одним, немов ляльки з одного конвеєра; навпроти Іванова Мамчич спинився і вдоволено зареготав:

– А, це ти старий алхімік... Сам мавпа і з мавпами возишся... Он в мене справжнісінька гвардія, двадцять чотири клони: як підникнуть, то світ дибки поставлять..

«Та ви ж не такий, ви людина!» – хотілося кричати Сергію Прокоповичу, розуміючи всю несправжність марення, але чомусь не здужав, хіба ледь вустами був здатен поворушити.

– Тим рогом чухайся, яким дістанеш, – взявся відсварюватися Іванов. – Вилами по воді писане, що буде з твоїх слимаків...

Іванов ще балакав, жваво руками махаючи, тільки знов Тимошенкові перед очима слатись почав туман,

що густішав усе і молочне видиво дивне творив, чіткість обрисів Іванова розпливалася, як в розрегульованому фотоапараті, врешті туман тьмянів і перетворювався в ніч, темну таку і щільну, що й голки у неї не встромиш...

Цього разу ніч була справжньою, густою і чорною, яку ледве проколювали слабосилі зірки; прийшовши до тьми по вибухові бомб, Тимошенко відчув неймовірний холод: його почало трясти.

У двох кроках від нього без ознак життя лежав Мамчич, а поряд, руки розкинувши, Загірняк. Власне, його можна було пізнати хіба по одягу, бо навіть при світлі цих немічних рахітичних зірок замість обличчя Загірняка було лиш криваве місиво.

Сергій Прокопович, долаючи біль у спині, – чи поранило, чи вдарило чимось, – поповз навгад, на розсуд випадку: втрапить на нову біду він чи порятунком зустрине. Він повз, свідомість втрачаючи і знову до тьми приходячи, піт заливав очі, і немічні зорі від того зблискували всіма мислимими і немислимими кольорами.

Вдосвіта його підібрали біженці, що втікали на Захід від більшовицької армії, аби пошукати прихистку на іншій планеті, яку нарече Улас Самчук Планетою Ді-Пі.

----- 31

Із сумом дивився Володимир Прокопович на місто, яке знав уже низку років і яке ані він, ані будь-хто інший тепер не здатен був упізнати: Берлін лежав переможений і упосліджений, власне, від колишнього, більш ніж чотирьохмільйонного мегаполіса нічого не залишилося, хіба бляклий, затертий і вицвілий з часом спогад.

Навпроти у напівлісому, всіяному ямами від снарядів та бомб, скверу, де стояло кілька дерев з обрубаним осколками гіллям, обгоріла Zenitка цілилася майже вертикально в порожнє небо, де вже не гули бомбардувальники чи винищувачі, хіба зрідка пролітали зграйки птахів, все ще сторожко тримаючись у височині, подалі від тих химерних істот, які вміють влаштувати на місці колись затишного міста вогненне пекло.

Якою ж ти будеш, доле цієї землі, – думав Володимир Прокопович, – землі, над якою хоч рідше тепер знімаються ввись стовпи ядучого чорного диму, та все ж обсмаленої та обпеченої, в пору цвітіння та зеленого весняного буяння досі лиш чорно-білої?..

Тепер про це часто мова йшла в середовищі офіцерства американської адміністрації, колег Тимошенка. Голови найгарячіші, а ще в кого з рідні хтось загинув, могли докинути:

– Всю німчуру в Сибір, до союзників, запакувати. Дві війни світових підпалити – то задуже.

Цих гарячкуватих не сприймали, звісно, але й не осуджували. Через третіх знайомих доходило, що думає та чинити гадає французький союзник. Генерал

Шарль де Голль, що зверхником став тимчасового уряду, нівроку теж замахнувся: пошматувати Німеччину на автономні кавалки, західний кордон, не церемонячись і не вагаючись, – по Рейну, Саар передати Франції, над Руром контроль хай пасе міжнародна спільнота.

Одних вояк злість, мов біль зубний, раптом низне, іншим помста не дасть заснути, аж доки очі червоніти не стануть та різати почнуть і пекти, – то все на рівні чуток, балачок і пересудів було. Ідеї ж міністра фінансів Сполучених Штатів Генрі Моргантау ширилися і сприймалися серед люду знаючого і люду, якому дозволено знати. Ця земля, яка двічі за півстоліття трясла континент і весь світ, немов грушу, не повинна більш бути сама собою: прилеглі території мають Франції відійти, Рейнська область і Рур хай стають міжнародною зоною, принаймні навіпіл слід розрубати Німеччину; індустриальна досі країна перетвориться з часом на край полів та пасовищ, навіть термін химерний вигадали: пасторалізація. І заїкнулися ніхто не повинен про крупну індустрію, тож руки вмілі й працьовиті тут здебільшого зайві, в еміграцію їх... Навіть, подекували якое, на таке погодився Черчилль.

А що ти як економіст маєш сказати, як обрахувати майбутнє так, щоб діти, які тут виростуть, не знали кривди через батьків та дідів, що підпалили світ, як обрахувати прийдешнє, аби новій твоїй батьківщині від мороки неминучої відбудовної не збиток, а користь якась була?

Ні, думав Тимошенко дивлячись, як повз нього двоколісним візком, наче рикша, віз дрова, покректуючи і щомоці пружачись, старий чоловік з давно неголеною сивиною, – на тих дровах, напевне, хо-

тів щось поїсти зготовити; ні, думав Тимошенко, не можна лишати отак країну з подібними рикшами. І з жінками, які переходили вчора його самого і безсоромними жестами, благально дивлячись очима, в яких незрушна мерзлота вічна, пропонували себе у ліжку за банку консервів. Має бути якийсь механізм помочі, який добрий для всіх, – і його розрахунки як вченого-економіста повинні також знадобитися. Вже поважний, здається, науковий нарбок, ще 1923 року видрукував монографію на базі власних лекцій «Вчення про світове господарство», трохи раніше – «Світовий ринок», а в наступні часи – «Картелі і трести», «Проблеми і розуміння конкуренції», «Світове сільське господарство і криза», «Сільськогосподарська Росія і проблеми пшениці», «Аграрна політика Росії та війни» та чимало інших робіт з-під пера зійшло. Шелесту наробило дослідження «Роль сільськогосподарських коливань в діловому циклі» – свої дослідження не на пісочку він ґрунтував, а на поважній теоретичній базі, рясно супроводжуючи прикладами зі світової економічної практики. Недарма ж, хоч і дискутував, але все ж мусив визнати відомий економіст Е. Гансен, що дослідження Тимошенка є найкращими в галузі.

І не важить, як називатимуть ці розрахунки, – планом Айзенгавра чи Маршалла, важить, щоб спрацювали випробувані кредитні та інші механізми, при тім поле фермера десь у Філадельфії не залишиться яловим чи вростатиме бур'янищем, коли тут неймовірна черга за дармовим обідом...

Такі ж неймовірні черги на зупинках громадського транспорту, а те, що бачив Володимир Прокопович на залізничних вокзалах, нагадувало йому

призабуті картинки далеких сімнадцятого чи вісімнадцятого років – поїзд обліплений весь, наче комахами, людом: під загрозою життя загубити одні висять на підніжках, інші на вагонних дахах примостилися дивом, навіть зовсім уже не молоді, паровоз і той весь мурашнею людською вкритий...

Схопився вітер, і закрутив раптово стовп пилюги з піску, сажі та попелу, найголовнішого витвору люду за останні пекельні роки...

----- 32

Степан Прокопович вулицями Глазго мандрував недовго, хоч вперше судилося тут побувати, і він, чого гріха таїти, полюбляв такі походеньки: сірим та невиразним видавалося Глазго йому. Десь в інших європейських столицях королі розбивали розлогі парки, один одного тужилися перевершити, хто найрозкішніший палац збудує, а тут від тих королів хіба згадки на пожовклих сторінках давніх книг лишилися... Провінційність, немов оця червнева пилюга, повільно спадала на давні будівлі, яким у розкоші ні з ким тепер позмагатися, осідав той пил провінційності на тротуари і скверики, видавалося, навіть на обличчя перехожих неспішних – колоніальна пилюга доволі схожа у різних займанщинах різних країн.

Степан Прокопович одержав листа від ректора тутешнього університету, просив ректор прибути на святкування півтисячоліття закладу, знаного на європейських обширах, хоч і не в столиці метрополії суцього. А з побічних джерел стало відомо, що Степана Прокоповича визнано почесним доктором університету і хочуть вручити йому диплом. Тож тепер у Тимошенка найголовнішою морокою стало купити та пов'язати білого галстука, який не вельми-то пасував до звичного й зручного йому, але добряче поношеного піджака, що навіть витертими ліктями вже виблискував.

То була далеко не перша наукова відзнака Степана Прокоповича: якраз рівно сорокліт тому, в 1911 році, вручали Тимошенкові премію імені Д. Журавського

в Петербурзі. А ще була премія імені Салова, медаль імені Ворчестера Ріда Вагнера, імені Ламма від Американського товариства інженерної освіти, імені Леві від інституту імені Франкліна, Міжнародна медаль імені Дж. Ватта Британського інституту інженерів-механіків, Велика медаль від інженерів-докторів Франції... Звання доктора *honoris causa* присвоїв йому Лехайський університет зі Сполучених Штатів, Мічиганський університет, Цюрихський вищий технічний університет, згодом долучаться до цього ряду Загребська і Туринська політехніка, Болонський університет... Тимошенко якось кепкував сам із себе, що на одному подиху назви всіх нагород своїх він не годен вимовити, бо ще, окрім згаданих, обраний до академій Американської, Польської, Французької, Італійської, Лондонського королівського товариства, є членом Наукового товариства імені Шевченка, Української вільної академії наук, Академії наук УРСР, Спілки швейцарських інженерів...

У Стенфордському університеті, майже синхронно з шотландцями, його іменем назовуть Лабораторію інженерної механіки. А через шість років Відділом прикладної механіки Американського товариства інженерів «на честь Степана П. Тимошенка, всесвітньовідомого авторитета в галузі прикладної механіки, і пошанування його внеску як автора і вчителя» вирішать заснувати медаль його імені. Тої медалі удостоюватимуться щороку найвизначніші вчені у галузі, але першим одержить її, за односторонньою ухвалою громади вченої... Степан Прокопович. І запишуть у нагородному документі: «За безцінний внесок і особистий приклад як лідера нової ери у прикладній механіці». Так повелося, що на поважних наукових зібраннях Тимошенка стали

звати фундатором галузі, батьком американської прикладної механіки, – забулося вже, хто першим вимовив це, але ймення пристало і узвичаїлося.

А в Глазго тим часом нагородження тривало:

– Диплом почесного доктора вручається... – звучало в університеті зі сцени ім'я Степана Прокоповича, звучало вже звично.

Незвичне почалося по офіційно, на заключному банкеті з'їзду.

«Шотландська незалежність давно забута, тутешній люд англійцями став», – думалося Тимошенкові, коли бродив вулицями Глазго і чув лиш одну англійську мову.

Зараз же, заледве віддзвеніли бокали, відразу по вечері полинула така своєрідна шотландська народна пісня, а потім і в танок пішли поважні вчені – серед них вельми кумедно витанцьовував старовинний національний танець прем'єр-міністр Атллі, який теж удостоївся почесного докторського ступеня; прислуга навіть посуд перестала приймати, задивившись на недавно ще таких поважних гостей.

Ця волинкова музика, думалося Степану Прокоповичу, здавен тутешній люд супроводжувала, вона з ним була, коли йшли збирати врожай чи на рибалку гуртом вирушали, як сідали за ткацький верстат чи гостям відчиняли широко двері: музику складали століттями невідомі музики, в спадок внучкам від мудрих бабусь пісня ця переходила...

«Стривай, – сам собі дорікнув Степан Прокопович, – а може, брати твої справді рацію мають: як би не пінився той технічний прогрес, як би не приглулювала якась митрополія чужу пісню і слово, а вони однаково дивом життя збережуть і зійдуть колись, як оте зерно з прадавнього глечика, що невідь

скільки спало в землі, а як настав його час, то пустило негадано врешті зелений паросток?

Світ створений – такий розмаїтий, такий барвистий, – і не існує геніальнішого художника, аніж Всевишній. У гордині своїй безконечній ще пробували наці той світ підстригти під одну німецьку гребінку, як розказував брат Сергій, юберменшів навіть тужилися було клонувати, що з конвеєра мали сходити, мов болти чи гайки; з іншого боку, в не меншій гордині намірилися мавпу з людиною було схрестити... Зараз ще одні, клянучись прогресом, знову всіх тою старою гребінкою під один манір зачесати думають, навіть вигадавши слівце доволі прехитре «глобалізм»...

Чи ж не посміється Всевишній і з цих, як з усіх попередніх, з Вавилонської вежі ще починаючи?»

А забава мужів поважних, між тим, ставала ще шпаркішою, до танців «кейлі», що звично виконувалися на народних вечірках, додавались куди складніші – «хайланд», що неабиякої вправності потребували...

Степан Прокопович дивувався разючій несхожості між вулицями та будівлями Глазго, присипаними пилюгою провінційності, і вдачею люду на сьогоднішній забаві. Душа цього люду противилася і боронилася провінційній занехаяності, – не випадково і тебе, Тимошенка, як вченого відшукали генген за океаном. Не може бути занехаяною земля, що дарувала світові Вальтера Скотта і Вільяма Воллеса, Роберта Бернса і Роберта Стівенсона, Адама Сміта і Артура Конан Дойля. Стривай, це ж бо про ще одного славетного шотландця, короля Роберта Брюса, читав тобі колись брат Володимир з Лесі України, про короля, якого так суворо застерігали піддані:

*Коли ти серед панських розкошів
Продаватимеш люд свій панам,
Ми самі боронити потрапим
Ті права, що належаться нам.*

*А коли ти англійській короні
Віддаси королівство своє, –
Знай, що в тую ганебну годину
Пропаде й панування твоє.*

*Ми тебе королем увінчали,
Ми тебе й розвінчаєм сами,
І коли проти нас ти повстанеш,
Проти тебе повстанемо ми.*

Ні, король Роберт Брюс не відступився від люду свого, марними були застереження – та й не зміг би він відступитися саме від люду, що гідність свою боронити уміє...

Раптом Степан Прокопович аж здригнувся: звучала до болі знайома пісня, мало не з дитинства знана; слів шотландських він, звісно, не міг розібрати, але в мелодії, безперечно, не помилявся. Так, то вона, – «Їхав козак за Дунай...» Так, то про того славного відчайдуха, що

*Свиснув козак на коня, –
Зоставайся, молода.
Я приїду, як не згину,
Через три года...*

Які вітри цю пісню занесли аж сюди, в неблизькі шотландські краї, чи якими ріками та морями до-

пливти могла? І тут спала на пам'ять оповідь брата Сергія, що один час був комісаром УНР на Слобожанщині, про чудернацького слобожанського козака Семена Климовського. То він, філософ, поет, музика, автор поважних трактатів, став і автором пісні цієї. Вона переходила з покоління в покоління, долала кордони держав, видозмінювалася стосовно душі та характеру народу іншого, звучала мовою чеською і болгарською, німецькою і французькою, долетіла і до Шотландії. Німецький письменник Георг Коль ще в першій половині століття дев'ятнадцятого взявся слідами проїхати славетної пісні, а коли прибув в Україну, то дивувався вельми, як мало тут знають про легендарного свого земляка...

Ти, Степане, якось відбився було від свого краю, хай і не з вини власної, але душа його, пісня давня, здолавши луки й поля, рівнини і гори, ліси й переліски, неймовірним, немислимим чином знайшла тебе навіть тут, у такій неблизькій Шотландії, наздогнала і нагадала ненав'язливо про себе: чи відцурався землі своєї, чи ще пам'ятаєш?

----- 33

Вони зустрілися в мальовничому містечку Стреза, що в північній Італії, регіоні П'ємонт, де писав свій роман «Прощавай, зброє!» Ернест Гемінгвей, – у московського професора Едуарда Івановича Григолюка була розкішна бібліотека вдома, і роман цей стояв на полиці кількома мовами.

Вони вирости з одного українського кореня, вони йшли вельми близькими шляхами науки, от тільки доля розкинула їх в такі різні географічні широти. Степана Тимошенка світ визнав уже на той час батьком американської прикладної механіки, а на вислідах розрахунків Едуарда Григолюка будувалися ракетні двигуни В. Глушка, злітали в космічні безкраї кораблі житомирянина С. Корольова.

Мова зайшла при зустрічі двох земляків про видання праць Степана Прокоповича на батьківщині – в домашній бібліотеці Григолюка, зібраною ним та мамою, викладачкою іноземних мов Марією Тимофіївною Шпак, стояли англійські, німецькі та інші видання праць Тимошенка, крім, звісно, російською, а тим паче українською мовами.

– Якщо вже така проблема видання останніх робіт, то принаймні хоча б вартувало опублікувати статті, що колись, ще до еміграції, друкувались у Росії, – драконівські цензурні рогатки не були новиною для Степана Прокоповича.

Коли повернувся в Москву Едуард Іванович, то звернувся з пропозицією до головного редактора Фізматдержвидаву Г. Рибкіна видати праці члена-

кореспондента Академії наук СРСР з 1928 року Степана Тимошенка.

Редактор обіцяв подумати, він думав тяжко, і думало разом з ним видавництво років зо два. Тоді запропонували представити проспект видання, все тягнули та зволікали, а врешті відмовили. Через чотири роки від часу першого звернення надійшла повторна відмова.

Як тільки не викручувався Едуард Іванович, аби видати праці, цілковито не пов'язані з політикою, якої так боялися перестрахані чиновники від науки.

– У виданій на Заході книзі споминів Тимошенка, – переконував чиновників Григолюк, – окремі місця, звісно, можуть викликати роздратування. Але спричинені вони не антипатією до країни, а нерозумінням життя в СРСР після сорока п'яти років еміграції.

Врешті через сім років таки вдалося домовитися про видання збірника, але побачив він світ лиш через одинадцять літ, відколи Григолюк почав клопотати. В Україні у видавництві «Наукова думка» двотомник праць з теорії пружності з друкарських машин зійшов через дванадцять років.

Здаватися вже почало, що отой лід цензурного переляку таки зрушено: взявся Едуард Іванович клопотатися про видання «Роботи з питань вищої освіти» – величезний досвід Степана Прокоповича викладання в європейських та американських університетах міг би вельми знадобитися... Тим паче ідею підтримали найкращі фахівці.

Але тут почалися пригоди, які важко якоюсь логікою пояснити. Зданий рукопис, що складався з монографії та шести статей, сперш добряче вилежався в московському видавництві «Вища школа», тоді порадили забрати рукопис, і Едуард Іванович здав його

в «Вищу школу», у Київ. Звідти, зазнавши відмови, перекочовує праця в «Наукову думку» і нарешті – у видавництво Московського університету, де рукопис за нез'ясованих причин... губиться. Неофіційно ж знайомі Григолюка казали, що перепonoю стали окремі фрази про «вільне життя» під кремлівською зіркою – ті фрази хоч і зняли при перекладі, та все ж...

Хоч і з мукою, але перші видані книги Степана Прокоповича вселили надію Григолюку, що вдасться опублікувати вибрані праці в серії «Класики науки». Ідею підтримали академіки П. Капиця, Л. Сєдов і В. Новожилов. Вони направляють колективного листа віце-президенту Академії наук СРСР О. Виноградову, обґрунтовуючи потребу видання ювілеєм: «В цьому зв'язку вважаємо доцільним публікацію до ювілейної дати вибраних праць С. П. Тимошенка в серії «Класики науки», редакційну колегію якої в даний час очолюєте Ви. Вважаємо, як редактора праць С. П. Тимошенка належить запросити члена-кореспондента АН СРСР Е. І. Григолюка, якому і доручити скласти проспект видання».

Тяжко знову думали в Академії наук, аж доки через два роки не помер її віце-президент О. Виноградов, до якого й зверталися. Змайнула було надія, коли головою редколегії цієї серії став академік Петро Капиця. На розгляд редколегії йде чергове прохання: «Необхідність цього видання не викликає сумнівів. Ініціатива надходила від члена-кореспондента АН СРСР Е. І. Григолюка, який, як це зазначалося в попередньому листі, рекомендується редактором видання, оскільки то він видав до цього чотири томи оригінальних робіт С. П. Тимошенка і має особисті контакти з С. П. Тимошенком впродовж майже п'ятнадцяти років, і саме він повністю

підготував рукопис вибраних праць С.П. Тимошенка до друку».

Дивовижним чином клопотання розглядають чомусь за відсутності голови редколегії П. Капиці і ухвалюють рішення: «Видати книгу в обсязі 15 д. а. в малій серії. Просити академіка Работнова очолити підготовку видання».

Це була відмова, до того ж навіть не вельми делікатна. Работнов згодом зізнається Григолюку, що ніяких пропозицій він редколегії не робив, ніхто з ним не розмовляв і взагалі цією справою займатися він ніякого наміру та бажання не має.

Едуард Іванович Григолюк чимало часу свого присвятив історії механіки. Врешті в нього зібралося близько півтори тисячі запитань, які він вирішив обговорити з людиною, що, як жодна інша, знала проблематику, – зі Степаном Прокоповичем. Обмінювалися листовно думками, і Тимошенко запросив приїхати до нього в ФРН, у місто Вупперталь, де він мешкав на той час у доньки. Академія наук СРСР підтримала ідею і згідна була відрядити Григолюка десь тижнів на три в наукове відрядження.

На біду, це відрядження збіглося з потребою відрядити ще трьох вчених у «капіталістичні» країни. Отож питання потрапило аж у найвищі інстанції і розглядалося під головуванням Михайла Суслова, того самого секретаря ЦК КПРС, який дубовим мисленням своїм заслужив довге й сумне відлуння.

– Як це так? – обурювався Суслов. – Всі пачкою їдуть на зустріч з емігрантами, які покинули нашу соціалістичну Вітчизну?

І на відрядженні Едуарда Івановича було поставлено хрест. З серця Григолюк порвав свій зошит з півтора тисячами запитань до одного з найкваліфі-

кованіших фахівців світу і ті жмути паперу викинув у сміттепровід.

Збіжать роки, у сотнях російських видань вже писатимуть про Степана Прокоповича Тимошенка, як про «выдающегося ученого-механика». І не забуватимуть при цьому додати: «российский ученый»...

----- 34

У душі Олександра Сергійовича, наче на гойдалці, вже не перший місяць сумніви хилиталися: братися йому за цю роботу чи ні? Гойдалка, як не підштовхувати, небавом сама приспиниться, а от сумніви спинятися не хотіли ніяк. На цьому полі, не скрізь ораному, що зветься історією архітектури східноєвропейських земель, зростає посіяне з руки поляка і німця, француза і росіянина, британця та італійця, лише з руки української так рідесенько проросло...

Олександр Сергійович давно б за цю публікацію взявся, якби не муляв десь у середку острах, дійсний чи мнимий, що звинуватять його принаймні у нескромності: бач, як виставляє мало не на найперші ролі рідного батька, Сергія Прокоповича Тимошенка, та і себе, сердешного, не забув по дорозі...

Врешті в якийсь момент він подужав себе та пересилив. І нехай, нехай хтось дорікне нескромністю, хтось посперечається про деталі, поскубе за неточності, бо де ж тут, на іншому континенті, першоджерела надійні знайти? Але він таки покладає на папір йому відоме, бо ж не може лишитися батько тільки автором надгробної плити на могилі Симона Петлюри в Парижі чи надгробка на могилі Миколи Лисенка... Інакше попливе все за плином ріки часу, і не знайдеться верші, якою б прожите виловити можна було.

Він розмістить свою публікацію у квартальнику «Вісті Товариства інженерів в Америці». Олександр писав швидко, потім поправить, хіба полишав перо,

як руку від втоми судома хапала: «Українська архітектура в ХХ столітті. Олександр Тимошенко».

«На тему української архітектури в ХХ столітті майже нічого нема в друкованій літературі, тим-то дуже важко зібрати належні дані чи згадати про всі видатніші будови, що їх створили українські архітектори за останніх 50 років на всіх українських землях.

Довгий час бездержавного існування українського народу спричинився до занепаду не тільки політичного, а в чималій мірі й культурного життя. На початку 19-го століття російський уряд заборонив був будувати будинки в українському стилі та почав насаджувати в урядовому тоді російському стилі. «Присутственные места», пізніше Покровський монастир – церква на Львівській вулиці та інші будови замаячили в м. Києві. Проте, незважаючи на заборони й утиски наїзників, національне і культурне відродження українського народу в минулому столітті неминуcho спричинилося й до відродження української архітектури з початком нашого століття. Це відродження відбувалося приблизно одночасно з різким зворотом у світовій архітектурі. Після безпроглядної безідейности, копіювання різних стилів і декорування їхніми елементами тогочасних будівель, що вже прогресували щодо конструкції, починається доба шукання нових форм, згідних з новими конструкціями та новими призначеннями будинків.

Україна, хоч і під чужою владою, все ж таки не губить духовних зв'язків з Європою. Іще в минулому столітті чимало наших людей виїздило до Західньої Європи. Згадаймо хоч би математика Остроградського, що мав перше признание від паризької Академії наук, визначних мистців кінця минулого або

початку нашого століття, що студіювали або працювали в Парижі, – Сергія Васильківського, Михайла Ткаченка й інших. Так само європейська архітектура тих часів мала великий вплив на дальше покоління українських архітекторів, що студіювали тоді в Петербурзі (Микола Дамиловський, Лінник, Сергій Тимошенко та пізніше Д. Дяченко). У Петербурзі тоді навіть заклався був у 1902 році окремий гурток українців – студентів архітектури; за першого голову того гуртка був Сергій Тимошенко».

Дякувати Богу, хтось із них ще топче ряс, та багачко уже в засвітах... І створене, викреслене і вибудоване далеко не все збереглося: надто віхоли, вогненні й криваві, витанцьовували над цією землею... Чхати було німчурі, що будинок вона руйнувала в Полтаві, дім, який другі народини національної архітектури засвідчував.

«Економічний розвиток України в тих часах висував нові архітектурні завдання (електрифікація, нові залізниці, житлове будівництво). Тоді запроваджувалося самоврядування, з'явилися земства, які часто-густо підпадали під вплив українців; а що ці земства мали в пляні своєї діяльності й будівництво шкіл, музеїв та своїх будинків, то ці будівлі іноді проектувалося в тогочасному українському стилі.

Приблизно тоді саме почало з'являтися більше розвідок з історії українського мистецтва і, зокрема, архітектури. Треба згадати головніші з них: Данила Щербаківського «Українське мистецтво» та Павлуцького – «З історії церковного будівництва». Священик Ю. Сіцинський (батько В. Січинського) видав кілька розвідок про старовинні церкви, головню з Поділля, і між

іншим про Сутковецьку твердиню – церкву.

В «Історії російського мистецтва» Ігор Грабар при-ділив чимало місця українському бароко.

За першу спробу будови в українському новому стилі треба вважати будинок Полтавського земства. Історія проекту цього будинку така. Полтавське земство замовило було проект у архітектора Ширшова, який і виконав його в сучасному тоді модерному стилі з віденським впливом. Але відомий український маляр Сергій Васильківський переконав членів земства, що, мовляв, «своя хата повинна бути в своєму стилі». Після довгих суперечок було доручено Васильківському (у Харкові) зробити три різні шкіци фасаду (чола) будинку. С. Васильківський замовив ще один шкіц у архітектора Піскунова, другого прізвища, на жаль, не пригадую, а третій шкіц виконав він сам з допомогою молодого архітектурного кресляра Василя Кричевського. Це було 1907 року.

Управа земства прийняла шкіц оформлення фасаду й внутрішньої архітектури Васильківського – Кричевського. Васильківському було доручено внутрішню декорацію, яку він, з допомогою таких видатних українських малярів, як Самокиш, Беркас, Ткаченко, і виконав. Кричевському було дано стипендію на вивчення пам'яток старих українських будівель.

Будування будинку Полтавського земства тривало 5 років. Цей будинок за нормальних обставин не являв би собою щось надзвичайне, тим більше, що тоді на Україні повстали імпозантніші будівлі. Але інші будинки не відбивали й не мали на собі рідних мотивів і традицій, тим-то цей будинок Полтавського земства й має значення, як зразок відродження української архітектури. Після цього більше архітекторів взялося до праці над створенням свого рідного будівництва,

черпаючи натхнення з ще великої в тих часах кількості пам'яток старовинного українського будівництва. Пізніше багато їх загинуло, і самий будинок Полтавського земства, на превеликий жаль, під час відступу німців з Полтави в Другій світовій війні зруйновано».

І нехай дорікають синові, що знову згадає батька. Але ж до виходу книги Данила Щербаківського «Українське мистецтво», що в Празі побачила світ у двадцять шостому році, він теж рук докладав. Того самого Данила Михайловича Щербаківського, що в Першу світову як командир гарматної батареї стріляти забороняв навіть у той бік, де церкви і дзвіниці, того самого, що УНР разом розбудовував, співтворця Української академії мистецтв, професора тої ж Академії, а ще Археологічного та Архітектурного інститутів. Того самого професора, що в час приходу російського більшовика дрова на пристані розвантажував та пиляв, аби вижити, харчувався лободю, професора, автора понад сорока друкованих праць та десятків ще не досліджених рукописів, що, зацькований, кинувся з мосту під Києвом у Дніпро...

«Інженер Леонтович зладив був велику збірку фотографій волинських церков. Полковник Варініцин працює в Харкові над теорією українського мистецтва, а інж. Піщанський – над історією та дослідженням української архітектури, спочатку в Києві, а від 1920 року у Львові. Ігор Грабар (з підкарпатських москвофілів), як уже згадувалося, присвятив у своїй праці великий розділ українському бароко й подав дуже багато цікавих ілюстрацій.

Будинок Полтавського земства дав свого часу великий відгомін на Україні. Слідом за полтавцями

Костянтиноградське земство оголосило було конкурс на будинок в українському стилі. Першу премію дістав архітект Сербінов (проект під впливом українського бароко). У Києві Кричевський декорує українськими орнаментами чиншовий будинок проф. Михайла Грушевського (знищений 1918 року внаслідок гарматного обстрілу Києва військом полковника Муравйова). Сергій Тимошенко того самого часу проектує й будує чиншові будинки в Києві для Лаврентьева (Марііно-Благовіщенська), а пізніше Саксаганського вулиця) та для Юрченка (Контівська вул.). Він же, бувши головним архітектором будування Північно-Донецької залізниці, проектує будинок дирекції та всі будинки цієї залізниці, причому, за згодою її власників у пізніших будівлях йому щастить застосувати українські елементи. Незабаром запросили його спроектувати всі будинки для Чорноморсько-Кубанської залізниці, в управлінні якої були переважно українці (Безкровний, Живило, Рабовол). Але через переобтяження працею в Харкові С. Тимошенко порадив їм архітектора Кузьміна з техніками Александровичем та Троценком (пізніше проф. архітектури в Харкові за большевиків). У Катеринославі (Січеславі) архітект Фетісов (росіянин з походження), великий знавець української архітектури, спроектував будинок під кіно в українському стилі для Хреннікова. У Харкові С. Тимошенко проектує чиншові будинки в українському стилі для Бойка (вітражі та декоративні панно Васильківського), для Попова на Катеринославській вул., для Томіцького та інших. Харківський єпископ оголошує конкурс на церкву в українському стилі на передмістю Харкова – Москалівці. За цей проект першу премію одержав С. Тимошенко.

Архітекти Піскунов та Жуков проектують Художню школу в Харкові, з фасадом в українському стилі Жукова. Крім того, Жуков спроектував школу у Волчанському повіті. У Києві за тих часів працювали архітекти Альошин, Микола Даміловський та Дяченко. Лікарню в Лубнях збудовано тоді за проектом Дяченка».

То був дивовижний спалах, бо тих «українських» років і жменьки не набереться, думалося Олександрові Тимошенку, що звирявся з батьковими записами, нечисленною літературою, яку вивезти вдалося за океан...

«У Галичині перед 1-ю світовою війною українських архітектів було небагато. Обсяг їхньої праці також був обмежений і сходив до внутрішньоукраїнських завдань, а саме – церкви, народні дома та приватні школи. У Львові з таких будинків можна назвати Бурсу Василянок (архітект Левинський) на вул. Потоцького, будинок «Дністра» на Руській вул., Музичний інститут ім. Лисенка за проектом Левинського, проект українського театру Гр. Пежанського та багато церков у псевдовізантійському стилі (архітект Т. Нагірний).

Цікаво, що українське бароко, з якого так багато маємо пам'яток у Львові, не мало великого впливу на відродження української церковної архітектури в Галичині.

Архітект Александр Лушпинський видає альбом власних рисунків сільських церков у Галичині та сам проектує кілька церков. Під час 1-ї світової війни група галицьких архітектів-українців (між ними Лушпинський і Нагірний) опрацьовують шкіци май-

бутньої відбудови українського села після відступу російського військового наїзника. На жаль, із цих планів нічого не було переведено в життя, бо незабаром почалася війна з Польщею, яка, унаслідок цієї війни, окупувала Галичину.

Наприкінці 1-ї світової війни, коли в Російській імперії сталася революція й відновилася Українська Держава, українські архітекти на Наддніпрянській Україні здобули широке поле для своєї діяльності. Архітект С. Тимошенко проектує всі будинки на залізниці Федорівка – Скадовське, М. Дамиловський, перебуваючи в Харкові, працює над проектами будинків для залізниці Гришино – Рівне, що тоді її почали будувати. У Харківській міській управі працює архітект Лінник і допомагає затвердженню проектів будинків в українському стилі, незважаючи на протести тамтешніх росіян. У Харківському земстві працює архітект Сердюк. Приватне бюро С. Тимошенка в Харкові опрацювало тоді плани забудови трьох міст у Донецькому промисловому районі з усіма церквами, школами й міськими будинками в українському стилі. Проекти були закінчені, але потім усі пропали у Харківській Чека 1920 року. 1918 року українська влада доручає С. Тимошенкові переробити проект Київського двірця, але внаслідок політичних подій ця праця далі прелімінарних шкіців не пішла, і вже під час московсько-більшевицької окупації дворець у Києві збудовано за проектом архітекта Вербицького (автора ковельського двірця 1907 року).

Крім чисто архітектурної праці, українські архітекти з допомогою мистецьких виставок намагаються збудити в українському суспільстві зацікавлення своїм старовинним та новим будівництвом. Одна з найактивніших мистецьких організацій, а може, і

єдина того часу, була в Харкові, де гуртувалося тоді багато українських мистців, відомих і поза Україною, як ось: С. Васильківський, Самокиш, Ткаченко (переважно перебував у Парижі, відомий мариніст), а з архітектів – С. Тимошенко, Фетисов, Лінник, Сердюк та в Києві Дамиловський і Дяченко. Художньо-архітектурне товариство улаштувало кілька річних виставок, де, крім малярства та скульптури, були нові архітектурні праці та багато матеріалів з народного будівництва. Під редакцією С. Васильківського видано альбоми українських орнаментів. Сергій Тимошенко підготував збірку зі старовинного будівництва на Харківщині; – ці матеріали загинули в Чека разом із цілим архітектурним архівом С. Тимошенка та деякими збірками Фетисова».

Оповідав через роки Іван Шовгенів, що після обшуку помешкання Тимошенків у Харкові чекісти вивезли з нього дві вантажних машини разом з книгами, кресленнями і документами батькового конструкторського бюро. Чимало було серед того добра матеріалів та досліджень з історії українського архітектурного стилю, проектів ще не зведених будівель та іншої документації. Як оповідав Шовгенів, професор Микола Сумцов, попри своє таке блаженське здоров'я, ще довго оббивав пороги тодішніх совдепівських канцелярій, марно силячись вирятувати бодай щось від російських грабіжників.

«У 1919 році в Києві, з ініціативи Миколи Дамиловського, Д. Дяченка та С. Тимошенка, був заснований Архітектурний інститут – перша висока архітектурна українська справа, що мала б виховувати українських архітектів на студіях історії своєї

архітектури. На жаль, з приходом большевицької влади, професорів – свідомих українців – усунено, з тодішніх українських большевиків. Яких своєю чергою пізніше так чи інакше заступили «певніші» російські або жидівські професорські сили.

З побуту галицьких українців у Києві залишилася дуже гарна пам'ятка церковного будівництва – невелика дерев'яна греко-католицька церквця, що її збудував, здається, Іван Левинський (а може, Нагірний), на Павлівській вул. та, на жаль, большевики знищили її на самому початку свого панування на Україні. Ця церквця, хоч і стояла на пустирях, якось більше виглядала природно в Києві, ніж цибулясті з балясниками церкви сусіднього, на Львівській вул., Покровського монастиря, що їх будували росіяни.

Ще перед Першою світовою війною для Івана Бойка, заможного українця з Харкова, архітект Сергій Тимошенко спроектував в українському стилі дачну (відпочинкову) оселю біля Геленджика, над Чорним морем, але, здається, тільки курортний павільйон та ще один будинок встигли збудувати за цим проектом».

А ще Олександрові хоч штрихами, хоч пунктиром хотілося окреслити, де ж ти є, національна архітектура, як велося тобі, коли з моці останньої тужилась вижити, не датися розтоптати і знищити?...

«По революції так склалися обставини в советських умовах, що навіть ті кілька українців архітектів цілком відірвалися від своєї праці. Взяти хоч би Миколу Даміловського, що довший час возиком возив людям речі з двірця, а Лінник перейшов на шевство. Тимошенко і Сердюк за української влади були при

уряді, тому при змінах влади доводилося конспіруватися. С. Тимошенко, перебуваючи 1919 р. нелегально під Києвом, підготовляв повстання та Зимовий похід проти більшовиків, але одночасно виконав близько 15 шкіців різних будинків для майбутньої відбудови України. Два з них, – проект міської управи для провінційного українського міста та проект 9-банної церкви на 3500 чоловік, – опубліковано у виданні «Група Празької Студії – 1926 р.». Дмитро Антонович, даючи оцінку цих праць, вважає проект цієї 9-банної церкви за один з найцікавіших проектів у процесі розвитку української церковної архітектури. Архітект Дяченко працював тоді над проектами шкіл та інших будівель.

Від 1921 року українську архітектуру можна поділити на дві цілком відмінні течії. Перша – незалежна від політичної контролю праця в Польщі (Галичина, Волинь), на Підкарпаттю, у Чехословаччині та за океаном – у Канаді й США. Друга – на більшій частині української території, де архітектура, як і ціле українське культурне життя, перебуває під контролею московської окупаційної влади. На Великій Україні, через залежність від Москви, українська архітектура підпадає, бо черпання мотивів з українського бароко вважається за великий злочин. Крім декількох будинків, як ось Лісовий інститут у Києві за проектом Д. Дяченка чи готель та музей на могилі Шевченка – архітекта Василя Кричевського, які проскочили повз російську цензуру, решта будівель, приблизно від 1927 року аж до останнього часу, будується на загальноімперський кшталт, і мають вони ті самі напрямки й архітектурні ідеї, що й архітектура російська. Треба визначити, що й більшість архітектів тепер на Україні – росіяни. З цих часів для характеристики слід подати такі визначні будинки з 1925–1929 років,

як Харківський поштамт (доба конструктивізму) та будинок Держпрому в Харкові – архітектів Серафимова й Кравця. На них помітний вплив російського кубізму. Багато ліпший пізніший комплекс архітектів Серафимова й Зандберга з 1990 року, де дуже помітний вплив конструктивізму Західної Європи (Корбузе, Гропіус та Лукарти – брати). У такому або, може, й гіршому оформленні збудовано кілька будинків у Кривому Розі, Сталіно (Юзівка) та в інших містах. Ці будинки на 90% навіть мало модерні, а так, якась мішанина запозичених мотивів з віденського модернізму 1910-х років, спрощених і застосованих досить неохайно. Яскравим прикладом такого будівництва міг би бути будинок Універмагу в Києві, цілком зруйнований за Другої світової війни».

Про руйнування Хрещатика і універмагу при тім числі Олександрові Сергійовичу оповідав знайомий, він бачив місто лиш проїздом, з вікна авто, і не міг судити в деталях, що обвалилося, що вціліло. А от руйнування таланту мистців Олександрові довелося бачити, хоч і не вживу, на фото, але вони були красномовні вельми. Під «пролетарський» стиль совіт голив і стриг усіх, навіть найталановитіших не обминула ота державна гребінка. Тамбовські «петушки» раптом силилися закукурікати на чужих домівках...

«За зміною партійної лінії в Сове́тах, від 1931 року цілком міняються також напрямні архітектури. Погані й неохайні копії класицизму, перероблені з типовою азійською некультурністю, – це приклади тих архітектурних «творів», що їх залишать нам у спадщину окупанти. З тих будинків слід згадати, як типові, в Києві з 1937 року (академік Фомін та Абросимов)

і будинок Верховної Ради в Києві (архітект Заболотний). Найбільше шкода, що на будівництво цих будинків були знищені такі блискучі пам'ятки української архітектури, як Михайлівський монастир, військовий Микільський собор та багато інших. До ілюстрації, як у Советах підведено архітектуру під одну лінію, не зайво буде згадати український павільйон на сільськогосподарській виставці в Москві 1939–1940 років за проектом архітектів А. Тодзія та Чванченка. Дивується, чому цей павільйон має назву український, а не казахстанський чи якоїсь іншої азійської народності. На жаль, мені не пощастило знайти ніяких матеріалів з того, що будують тепер в Україні. Проте виходячи із загального советського напрямку, можна припустити, що там панує ніби «пролетарський», а в дійсності зближений до самодержавного миколаївського, класицизм. На конкурсі колгоспних будиночків я бачив для України хати, прикрашені без жодного смаку й потреби українським орнаментом. Були такі самі хати, прикрашені також московськими «петушками» (півниками) для російських районів. Як бачимо, архітектурна спадщина буде жахлива, і свого часу потребуватиметься дуже багато праці, знання та архітектурного смаку, щоб усунути ці пам'ятки російського варварства. Колись українці зрозуміють, чому треба було усунути російський Собор з історичної Саської площі у Варшаві. Будівлі, що нагадують політичне поневолення, не становлять і не можуть становити архітектурної вартості».

Інкони таке трапляється у житті: яскраві особистості волею обставин збираються в одному місці, утворюють сузір'я, яке світитиме довгий час, і не тільки при житті цих особистостей; обставини так зібрали непересічних митців тоді у Львові...

«Між Першою та Другою світовими війнами по цей бік большевицького кордону, хоч в обставинах теж матеріально та політично мало сприятливих, але без подиктованого згори напрямку, українські архітекти далі працюють над розвитком відродження української архітектури. На якийсь час Львів стає осередком еміграції мистців з Наддніпрянської України, і 1922 року заклався був тут гурток діячів українського мистецтва під проводом Петра Івановича Холодного.

До гурту свіжих емігрантів із Наддніпрянщини пристають видатні архітекти та мистці з Західної України. Олександр Лушпинський, Нагірний, Грицай виставляють свої архітектурні праці на трьох різних виставках поруч з Піщанським і Сергієм Тимошенком – архітекторами з Наддніпрянщини. Микола Голубець – мистецький критик – популяризує українську архітектуру серед галицько-волинського громадянства. Архітект Піщанський та Володимир Січинський працюють над дослідями стародавньої архітектури. Вийшли тоді праці В. Січинського про стародавню архітектуру Крехівського монастиря та обміри типової хати біля Львова. З присланих проєктів на конкурс, оголошений з приводу перебудови Національного музею у Львові, знаємо проєкти Піщанського, Пежанського, Лушпинського та С. Тимошенка. С. Тимошенко робить шкіц до проєкту будинку українських техніків у Львові, проєкт Оселі українських журналістів та проєкт і одночасно доглядає над перебудовою церкви на Левандівці. Він також проєктує церкву на Клепарові (її забудовано), кілька приватних будинків та величезний комплекс монастиря Студитів у Зарваниці, що його замовив ігумен Климентій Шептицький, – з головною церк-

вою на 2500 чоловік, відкритим вівтарем для польової служби, цервкою при брамі, трапезною, келіями тощо – і все це з елементами українського бароко.

На жаль, це лишилось тільки проектом. Копія проекту головної церкви переховувалась у Музеї Визвольної боротьби в Празі. Тоді С. Тимошенко виконав також проект хутора в українському стилі для посла Самійла Підгірського на Волині (коло 10 будинків зі стайнями, стодолами тощо) та проект церкви в Брониках, біля Рівного, на Волині».

У стрімкій річці часу, істинно стрімкій, бо й не зогледівся ти, Олександрє, як сплигло відтоді майже півтора десятка літ, полишився у пам'яті «острівець» – конкурс на проект костелу в Яновій Долині. Храм мав вміщувати тисячу двісті мирян, хор на півсотні учасників та орган; проект, який захопив не тільки тебе: дванадцять учасників наважилися по-змагатися.

Здається, з тих пір тебе стали вважати самостійним художником, з почерком, що різниться від батькового. Празький успіх тепер не вважали вже випадковим.

«Проекти церков у Галичині О. Лушпинського мають несподівано вплив індійської архітектури. Більшість цих проектів не була зреалізована. Архітект Лев Левинський далі провадив будівництва в стилі Бурси Василіянок у Львові та спроектував багато церков з помітним візантійським впливом. Архітект Нешанський виконує модерні житлові будинки для товариства «Карпатія» у Львові. У Львові працює тоді також арх. Трач, який проектує народні дома та школи.

1927 року єпископ Діонісій оголосив був конкурс на церкви в місцевому стилі. З поданих проектів діс-

тали премію майже всі, що їх зроблено в Новгородському стилі, і тільки один – в українському стилі, – мурована церква Е. Норверта. У цих часах декілька молодих українців студіюють архітектуру по різних чужоземних школах і, переймаючись ідеями, пробувають проектувати модерні будівлі. Як приклад, маємо модернізовану церкву за проектом архітекта Грицяя на вулиці Потоцького у Львові. Дехто зі старших архітектів теж еволюціонує в напрямі модерної архітектури (вілли в Крем'янці, Дубні та Луцьку архітекта С. Тимошенка, кілька житлових будинків, між ними Тищенко біля Здолбунова, Сергія і Олександра Тимошенків). Але в церковному будівництві, на жаль, нема спроби створити модерну церкву, цілком вільну від впливу старих стилів. Проф. Січинський пробує вернутись у церковному будівництві до візантійських мотивів (церква на Закарпатті), використовуючи вже модерну залізобетонovu конструкцію для бань; кілька дерев'яних і мурованих церков на Волині С. Тимошенка. Архітект Левко Маслов робить шкіц церкви в кубістичному стилі й виставляє його на виставці мистецького гуртка «Спокій». Тоді ж він публікує кілька коротеньких розвідок про волинські дерев'яні церкви та збирає дуже докладний матеріал з церковного будівництва в Любомльському, Ловельському, Рівенському, Луцькому та Костопільському повітах на Волині. На велику шкоду нам 1943 року німці розстріляли Л. Маслова, як закладника, матеріал, що його він зібрав, загинув для історії української архітектури; збереглася тільки невелика збірка про Холмські церкви, видана під час війни. З модерного напрямку треба згадати конкурсні проекти 1937 року на костел в Яновій Долині; одну премію дістав тоді Левко Маслов, а дві

премії – Олександр Тимошенко. У 1933 році Музей Визвольної боротьби оголосив конкурс на будинок музею у Празі. Першу премію дістав Олександр Тимошенко, а другу – архітект Корнійчук. Обидва проекти були в модерному конструктивному стилі. У проекті арх. Корнійчука було видно вплив тогочасної чеської модерної архітектури. Тоді ж, під керівництвом арх. Фартуха, робітничка кооператива у Львові КІР виконала кілька утилітарних будівель для українських установ».

Дивовижна річ... Вітри цього здичавілого століття вирвали з коренем здебільшого найталановитіших з українства, гнали й шпурляли, як висхлий типець, європейськими витоптаними і випаленими полями, а врешті й через океан перекинули; видавалося, вже ніколи те вирване коріння не зачепиться за ріллю і всохне навсідги. Аж ні, виявилось воно напрочуд живучим. Не вартує тобі, Олександрє, писати найширше про тих, хто підвалини клав, як твій батько. Мову вже можна повести про покоління наступне, твоїх ровесників. От хоча б про Юліана Ястремського.

Вихованець університету Манітоби, Каліфорнійського університету та Мангаттан-коледжу в Нью-Йорку, твій ровесник, стільки доброго вже зробив, що до нього і тутешній люд віру набув.

А хіба він такий одинак?

«Друга світова війна знову перериває мирну працю й приносить нові спустошення пам'яток архітектури та жертви на людях. Від недоїдання в Києві, під час німецької окупації, умирає Микола Дамиловський, згодом – Лінник. Німці розстрілюють Маслоу, і ще кілька молодих архітектів щезають безслідно. З Праги большевики вивозять Корнійчука.

Від 1945 року група українських архітектів опинилась на чужині й цілком відірвалася від українського ґрунту та від українських пам'яток. Молодша частина, вихована в чужих школах, часто-густо зовсім не знає своєї архітектури та навіть не знає того, що робили її попередники. Тим часом у скупченнях української еміграції в Америці, Канаді, Австралії та в інших країнах існують архітектурні проблеми, і їх треба розв'язувати якнайліпше, щоб показати нашу культуру чужинцям, які до нас приглядаються. Культура народів часто оцінюється архітектурою, тимто від розуміння цього залежить майбутність нашої еміграційної архітектури. На наш погляд, досконала, оригінальна архітектурно, модерна церква становитиме нам і для тієї країни, де ми живемо, більший здобуток, аніж поганенькі копії наших, хоч би й гарних, старовинних пам'яток. Очевидна річ, що нічого не робиться відразу; треба багато вкласти праці, щоб наше громадянство освідомило собі архітектурні проблеми та відповідно поставилося до належного й достойного нашої культури оформлення наших громадських домівок, церков та власних будинків. Досі відбулося тільки два архітектурних конкурси на еміграції: один 1946 року – на церкву в Мюнхені (першу премію дістав арх. Блакитний) і другий конкурс на українську церкву в Канаді. І це вже великий поступ, хоч, може, їх наслідки багатьох архітектів не задовольняють. Навіть під впливом старих традицій треба творити, а не копіювати наявні будівлі. Одне з головних завдань архітектури – це пристосовування будівлі до оточення та застосування не пережитих ще конструкцій і форм, бо інакше ми тільки зменшуватимемо вартість копійованих пам'яток, а не прославимо їх на чужині.

Досі більшість архітектурних проєктів в Америці для українців виконували чужинці, і тільки від 1947 року існує в Нью-Йорку перше архітектурне бюро архітекта Юліана Ястремського, який спроектував духовний інтернат у Вашингтоні та церкву в Станфордді, Нью-Джерсі. Сергій Тимошенко, перебуваючи від 1946 року у Ванкувері (збудована), в Саскатуні (збудована), в Едмонті, і перепроектував церкву в Торонто. Почав був також проектувати українську церкву для Буенос-Айреса....

Тяжко зробити повний огляд 50-літнього етапу в українській архітектурі, не маючи майже ніяких друкованих матеріалів, тому буду вдячний кожному читачеві цих рядків за доповнення та зауваження. Навіть із тих нечисленних архітектурних пам'яток багато знищено, архітектурні матеріали по історії української архітектури. Належний розвиток може запевнити архітектурі тільки повна політична свобода та вільний обмін думок з іншими народами. Здобутки архітектури західного світу напевно будуть мати великий вплив на поновно відроджену українську архітектуру, яка, хочу надіятись, зможе імпонувати своїм і чужим не тільки традиційністю, але й сучасністю та новими здобутками».

Збігло кілька місяців опісля публікації, і перед Сергієм Олександровичем Тимошенко лежав відгук. З тим, що писав адресат, він був місцями згоден, а місцями ладен іти на суперечку і то затяту. Тимошенко не певен в оповіді про ті події чи факти, що чужі вуста передавали, зате не мав підстав сумніватися в баченому і чутому особисто, самим пережитому.

Але хоч як би там було, автор не заперечує найістотнішого: національна архітектура – багата і розмаїта, і ніхто не подужає зіпхнути її у могилу.

«До редакційної колегії
«Вістей Т-ва Українських інженерів в Америці».

Шановні панове!

В І/23 числі «Вістей» було надруковано статтю Ол. Тимошенка «Українська архітектура в ХХ столітті». Стаття дуже цікава і змістовна, проте, на жаль, очевидячки – за браком у автора достатньої інформації, декотрі з поданих в ній відомостей потребують поправок і доповнень.

Вважаю за необхідне подати деякі з них до відомачитачів. До стор. 2: Будинок «Прісутственних мест» у Києві, збудований в 1857 р. за традиціями Миколаєвської «казьонної архітектури», не має нічого спільно з так зв. «російським стилем», який постав і виробився в останній четвертині ХІХ століття. «Російський стиль» урядовим стилем ніколи не був.

Збірка «Українське мистецтво» була видана не Данилом Щербаківським, а Вадимом Щербаківським. В 1913 році Данило Щербаківський був автором другої збірки під тою самою назвою, надрукованою в 1926 р.

Маляр С. Васильківський не брав ніякої участі в складанні проектів будинку Полтавського земства і проектів для нього нікому не замовляв.

На конкурсі з 5 проектів було ухвалено проекта, зробленого архіт. В. Кричевським, за його власною ідеєю, самостійно і без будь-чиєї допомоги.

Конкурс мав місце не в 1907 році, а ще в 1903 р. В. Кричевський вже тоді був не «молодим архітектурним креслярем», а 30-літнім архітектором-митцем, учнем архіт.-митця С. Загоскіна та акад. архітектури Ол. Бекетова, і мав за собою більше

ніж 10-літній стаж архітектурно-мистецького проектування.

До стор. 3: У статті сказано, що «...Васильківському було доручено внутрішню декорацію...». Насправді ж внутрішня декорація Полтавського земського будинку також була розроблена В. Кричевським і, в більшій своїй частині, виконана згідно з його проектом. Частина ж оздоблення була виконана С. Васильківським та іншими, всупереч загальному задумові архіт. В. Кричевського, після того, як останній, через різні неприємності, зрікся мистецького нагляду над виконанням його проекту і покинув Полтаву.

В. Кричевський не одержував ні від кого стипендії на вивчення старих українських будівель; він студіював українську народну архітектуру і народне мистецтво, починаючи ще з 1892 року, що й дало йому матеріал для створення проекту будинку Земства в Полтаві тоді, коли ще не було ні одної друкованої розвідки про українську архітектуру.

Для доповнення треба зазначити також, що архіт. В. Кричевський ще до закінчення будівництва цього будинку одержав низку замовлень на проектування інших будинків у створеному стилі. Він спроектував «Народний дім» для м. Лохвиці в 1904 р., будинки для дідичів Дмитрієва в с. Яреськи, на Полтавщині, та Д. Милорадовича в с. Веселий Поділ, на Полтавщині ж, у 1905 р., фасад і внутрішню декорацію будинку для Ів. Пітліковського, в Києві, на Полтавській вул., у 1907 році, будинок Школи ім. Сергія Грушевського в Києві, на Куренівці, в 1910 р., три типових проекти для ряду сільських шкіл на замовлення Чернігівського земства, в 1912 р., літній будинок С. Лаврентьєва, під Києвом, у 1913 р., лі-

карню д-ра Стаховського у Вінниці, в тому самому році, будинок для Терещенка, під Старокостянтинівим, і міську бібліотеку, в Лебедині, – обидва в 1914 році, і церкву для військового табору під Прилуками в 1916 році, всі в українському модерному стилі. По революції він зробив проект у тому ж таки стилі для будинку Чубуна-Подульського, в Переяславі – в 1923 р., хату-читальню та лабораторію ім. Акад. Заболотного, в с. Чеботарка, на Поділлі, в 1931 р. та виставки «Україна гостем у Грузії», в 1931 р., окрім уже згаданих у статті Ол. Тимошенка, не говорив про проекти, виконані в інших стилях...

Далеко не всіх свідомих українців – професорів було усунуто від педагогічної праці в архітектурі; на архітектурних факультетах Будівельного інституту та Художнього інституту в Києві викладали проф. М. Дамиловський (з 1931-го чи 1932 р. і аж до останньої війни), проф. В. Заболотний, проф. В. Кричевський та асистенти й доценти П. Костирко, В. Онащенко, О. Смик, П. Юрченко та ряд інших. Вина обставин, а не їхня, що українська національна архітектура не змогла останніми роками розвиватися.

Дерев'яна греко-католицька церковця на Ново-Павлівській вул. у Києві (не на Павлівській) була знищена більшовиками не на самому початку їхнього планування, а за Павла Постишева, деє коло 1935 року, одночасно з рядом зразків давнього українського будівництва.

Будинок Лісового інституту, під Києвом, був не єдиною спорудою архіт. Д. Дяченка в стилі бароко за більшовиків; він також обробив у бароковому стилі фасад будинку для наукових робітників

у Києві, на Пушкінській вул.,. десть у 1926–1927 рр. Готель на березі Дніпра, коло могили Шевченка, побудований в 1929 р.

До стор. 5: Будинок Універмагу в Києві, на Хрещатику (проект арх. Л. Мецаяна та Д. Фрідмана), не був зруйнований за Другої світової війни і стоїть там і досі. Те саме стосується і «будинку наркоматів», тепер – «будинку міністерств», архіт. Фоміна та Абросимова на кол. Олександрівській вул. в Києві (тепер вул. Кірова).

Ім'я автора проекту укр. Павільйону в Києві 1939–1940 рр. не Тоздій, а Тацій.

З повагою...»

Спасибі тобі, чоловіче добрий, подумалося Олександрові Сергійовичу, як пробіг останні рядки листа в редакцію. Культура наша в силу історії кривобокої нагадує високохудожню фреску, розбиту злими руками, і тепер від тої досконалої фрески хіба купка камінців різноколірних розлетілася вусібіч: тож маємо отак, по камінчику, збирати розсипане, розсіяне і забуте та занехаяне, аби відтворити знову прекрасні образи, аби зазвучала наново велич цього народу.

Шкода, звісно, що й самому тобі так випало мало свій край розбудовувати, більше натомість Польщу і Чехію, Вашингтон чи Нью-Йорк, вельми шкода, що батьків потужний талан далеко не весь йому відданий, і славетних також дядьків, Володимира та Степана; та склалося вже, як склалося, кожен з нас свою борозну прокладав, хай навіть і не на своєму полі. Але ж воно, нивка до нивки, складе в висліді поле загальнолюдське, вічне й невимірне. Істотно тепер, аби тільки оці імена (лиш з одної родини четверо!) не розвіялися суходолами європейськими та заокеанськими обширами, не привласнювалися нетрудним...

----- 35

Боже, скільки води утекло в сивому Дніпрі, скільки разів зацвітали каштани і осипали той цвіт під нечутну байдужому вухові музику, відколи останній раз ішов він цією київською вулицею... Навіть вимовити, здається, жаско – сорок три роки. І ось він врешті має можливість побувати на рідній землі. Степан Прокопович неспішно піднімався угору колишньою Фундуклеївською, яка носила тепер ім'я самонареченого «вождя пролетаріату». Тимошенко з якимось щемом у серці наближався до їхнього родинного будинку, купленого колись батьком, в якому низку років і сам Степан Прокопович жив, викладаючи в Політехнічному інституті.

Будинок зберігся, от тільки в ньому тепер не три нормальні квартири, а в під'їзді висить величезний список нових мешканців. Від квітника, якого матір так залюбки доглядала, не лишилося й сліду, все затоптано навкруги, запльовано та засмічено...

Зустріч з краєм, де на світ ти явився, – завше є святом, а для нього воно – подвійне, якби лиш на душі не гірчило. Так співпало, що в Київ черговим авіарейсом він прилетів на Трійцю. Тож від родинного будинку Степан Прокопович направився до Володимирського собору, куди люд прошкував: дзвонам, навіть у таке рокове свято, влада наказала бути глухонімими.

Але й тут не було чим серце потішити... Народу зібралось немало, судячи з усього, найбільш прибуло з передмість. Свіже око вражала бідняцька одіж вірян, траплялися навіть босі, що щулили пальці ніг

на камінні, багато були в найдешевших парусинових туфлях, бачив навіть взутих, на подив, у валянках.

Ще колись, за часів УНР, коли прем'єром був Голубович, як ходив Тимошенко на засідання Української Ради, то зробив він для себе твердий висновок: більшовизм тужиться Україну проковтнути усю; і ось сталося те, проковтнув, і що? Йому, людині російськомовній, вихованій здебільшого на російській культурі, невтямки зовсім було, чому з тої культури сюди припливло лише ледарство та пиятика, та бридкі матюки? Він ще не раз повертатиметься у думках, чом з усього вселенського світу розмаїття неймовірного племен, народностей та народів, чи то шкіра біла у них, чи пожовтіла, чи й зовсім петрівської ночі темніша, чом гнійник більшовизму вискочив саме в Росії, і прорвав, і гноєм тим затопив неймовірні обшири? Невже брати його, Володимир та Сергій, з якими стільки суперечок було, виявляться врешті правими?

Радо Степана Прокоповича зустрічала Політехніка київська, щемливі спомини ворухнулися десь на денці душі, хоч неспокійні були літа, коли навіть на посвист куль перестали кияни зважати, а в місті мало не через день інша влада прапори на балконах вішала. Але ж... У Політехніці ті ж самі саморобні прилади, які він колись майстрував, аби чимось ілюструвати свій курс, його книга із описом дослідів, які виконували ще тоді студенти. На стіні висять портрети директорів лабораторії, навіть його портрет не забули. Дивовижне відчуття в Степана Прокоповича виникало: півстоліття минуло, а тут час зовсім завмер, життя завмерло, здавалось, навіки...

Боже милий, тут закисло все і заскорузло, і в той же час такі, як він, фахівці найвищої проби, такі, як брат Володимир, урядовець у команді Рузвельта і

професор кількох університетів на іншому континенті, мають розбудовувати не свій край, а інші держави... Ба, вже й наступному поколінню судилося зреалізовувати себе не там, де на світ білий явилися їхні батьки: брата Сергія син Олександр, опісля кочування Польщею, Німеччиною, Чехією та Бельгією, коріння пустив у Штатах. То його талантом низка станцій вашингтонського метро так ошатно архітектурно оформлена, то він, як архітектор і керівник будівельної компанії, зводить у Нью-Йорку стрімкі хмарочоси...

У Харкові на вокзалі представник «Інтуриста», без якого рідко міг Тимошенко бодай крок ступити, підвів Степана Прокоповича до двох жінок. Ніяково сперш було йому, бо не зразу впізнав рідну сестру: незнайома дама щонайменше нагадувала ту, яка залишилася в пам'яті молодесенькою викладачкою математики. Листуватися ж було небезпечно, за лист з-за океану можна тут було запізнати сибірський сніговий океан...

Як витерла очі сестра, а в нього клубок зник у горлі, то дозволили за присутності представника «Інтуриста» побалакати в окремій кімнаті.

– Коли викинуло тебе, брате, в неблизькі краї, – врешті успокоївшись, оповідала сестра, – то тато з мамою до мене переселилися. Мама незадовго померла, а батько з моїм чоловіком на державній службі були. Але ж ми не пролетарського, людино, походження... Житло у нас забирали, в товарному вагоні один час зимували. Помер батько, а тоді чоловік... Сина й доньку в війну у Німеччину повезли, не стали вони вертатися. Тепер я одна-однісінька, пенсію, правда, маю. Здогадуєшся, яка... Уроками приватними підзаробляю, все легше стає.

Як був у Москві Степан Прокопович, то ходив у Міністерство внутрішніх справ, у той відділок, що візами за рубіж займається. Чолов'яга опасистий у військовій формі, у галіфе доволі просторих, що робили його ще огряднішим, якимось жінкоподібним, у бедрі замашистим, той чоловік довго, стиснувши губи, дивився з-під густих і майже зрослих поміж собою брів: і чого він до мене причепився? – мов сказати хотів той погляд.

– Так доля родини моєї стелилася, – пояснював Тимошенко, чомусь хвилюючись. – Дозвольте сестрі моїй виїхати до мене, хоч на старість знову разом побудемо...

– Ми розглянемо це питання, – якимось невизначено відповідав чоловік. – Ви тільки прошеніє написати маєте.

Степан Прокопович півдня добирав слова на ту бомагу, здав її і чекати став. Чекати довелося два роки, сестра за той час померла, так і не одержавши дозволу до брата поїхати.

А десь через рік, як вернувся Степан Прокопович з поїздки в Радянський Союз, надійшло повідомлення про обрання його іноземним членом Академії наук. З того Тимошенко не зрадів і не засумував, бо чомусь та Академія забула, що обирала його ще дореволюційним складом. Радянське посольство у Вашингтоні листом у конверті розкішному запрошувало прибути для вручення йому диплома.

Степан Прокопович ухилився такої честі, і диплом дипмісія надіслала поштою.

----- 36

Троє братів через багато років чи навіть десятиліть знову сиділи за одним столом у просторому двоповерховому котеджі в місті Пало-Альто: Степан, Сергій і Володимир.

Померла дружина Степана, донька десь далеко за океаном, в понищеній, потоптаній, обсмаленій і війною потовченій Європі; дім було страхів Степана раптовою порожнечею, де кожен звук, лякливо від стін відбиваючись, мимоволі нагадував ще раз про пустку, що створилася не тільки у домі, а й у всьому його житті. Та саме прибув з Європи нарешті брат Сергій з дружиною і оселився тут, – вже можна якось відвести душу та спертися на рідне плече, хоч було воно теж понищене і лихоліттям немов обсмалене. Неохоче говорив Сергій про останні роки.

– Табори Тодта – то мій пекельний час, – зізнався якось. – Та й опісля не з медом велося... Ми вже, мов осінній лист, покотилися по вітру: Перемишль, Львів, Далмація, Загреб, Грац, Бельськ, Прага, Карлстад і в сорок п'ятому припленталися до Гейдельбергу, де просиділи рік і вже думали, що не видостанемося на поверхню.

Нерідко Степан дивувався знятості середульшого брата. Час від часу він супроводжував Сергія в поїздках Штатами та Канадою, де зустрічалися зі своїми громадами, доволі численними, бо з Європи на цей континент над'їхало українського люду по-верх двохсот п'ятдесяти тисяч. То були справді сердечні і щирі зустрічі, заслуги Сергія люд не забув та пошановував чинно, і Степан, швидше космополіт

чи «глобаліст», як вигадують згодом слівце, не переставав дивуватися цим громадам та непомітно для себе ріднитися з ними. Бо і в нього мимовільно якесь досі не знане ще почуття народжувалося до людей, яких злі вітри загнали аж за океанське безмежжя, але які не втрачали надії на добро для своєї землі.

А вдома, коли не зайде в кімнату Сергія, то здебільшого застане брата згорбленого над креслярським папером, на якому вимальовувалися нові будови, насамперш церкви. А ще, на подив, народжувалися нові культурницькі проекти, хоча їх далеко не всі було так просто здійснити. Степан довгенько відколював брата, коли не вдалася на позірний погляд цілком реальна затія з сатиричним виданням. Сергій показував листа від Євгена Маланюка.

«Пане Професоре!

Від Вашого сина я дістав Вашу пропозицію (як Ви пишете «зорганізувати сат. журнал».

Правда, я тепер робітником і цілий мій день зайнятий (з неділями включно), тому організувати щось – одночасно з працею, не міг би.

Але я поговорив з деким з малярів – вони охоче годяться на таку річ, як журнал. Першу скрипку в цьому мав би грати Едвард Козак і – лише він, бо то взагалі першорядний карикатурист. А щодо сов. тематики – незрівняний монополіст у нас. Маю до нього теж писати. Та при всім цим постає натуральне питання: 1) хто стоїть за цим журналом? 2) які матеріальні перспективи? і 3) наскільки ця імпреза поважна?

Всі ці майбутні співробітники – люди фахові, не аматори, їм потрібен гонорар. Такі майстри, як Козак або Бутович, ледве чи схотять щось робити «на пробу»...

З літературною стороною – особливо поважна проблема, яку далось б розв'язати лише в часі функціонування самого журналу. Сатириків у нас майже немає. Я також – жодний сатирик (міг би хіба редагувати та вести якийсь відділ).

Отже, постає цілий ряд питань, що вимагають відповіді, про яку Вас і прошу.

З пошаною Євг. Маланюк

P.S. Пробою могли би служити численні карикатури Козака в «Лисі Микиті» – їх передруковувала майже вся преса»

Вельми шкода, звісно, думалося Сергію Прокоповичу, але як не тепер, то в четвер цю справу маємо – і нам таки вдасться зробити:

«Вельмишановний Пане Інженере!

Дуже мені прикро, що моя пропозиція в справі видання не знаходе співчуття. Але все ж мушу відповісти на Ваші запитання.

1) Хто стоїть за цим журналом?

Стоїть С. Тимошенко, старий гром. і пол. діяч.

2) Які матеріальні перспективи?

Можливе дуже широке розвинення цілої справи видавництва.

3) Наскільки ця справа є певна і поважна?

Трудно відповісти на цю точку, беручи ту увагу наші часи непевні.

Я гадаю, що спроба і ризик не дуже великі, хоч би для першорядних майстрів слова і пензля.

Думаю, що тут ходє о поважну редакцію і поважні рисунки.

Для прикладу, я візьму «Лиса Микиту». Рядом з добрими рисунками і часом, хоч і рідко, з доброю сатирою скрізь галицьке тупе остроуміє і хуторянство.

«Листи до пана посла Стаха Слоніва» і рисунки малого Ромця, Цюпрік та Чупрік і т. д. Я мав на увазі колишній «Сатирикон» чи нами взятий тунтешній The New Yorker. Хоч цей мало містить політики, але з художнього боку мені подобається. Звичайно, Вас цікавить, через що саме я почав цікавитися справою журналу? Очевидно, через те, що зараз друкується, багатьом зовсім не подобається, і не можна про все те сказати, що воно є українське. З пошаною Ваш С. Тимошенко».

...І знову горбиться та сліпить брат над креслярським папером. Від того паперу відривався хіба на зустрічі, як запрошувала та чи інша українська громада: зустрічі щирі, щоправда, здебільшого ностальгійно-журливі, хоч і доволі негадані траплялися інколи. Оглядаючи залу минулого разу, Тимошенко звернув увагу на літнього чоловіка, чиє обличчя шрами вздовж і впоперек поорали: «Доли у нас багатьох на таке лице нині схожі», – подумав і далі вів зустріч.

Але в перерві цей чоловік підійшов до Сергія Прокоповича.

– Ви не впізнали, звісно, мене, пане Тимошенко...

Цей голос, очевидячки, був знайомий, він відлунював з далеких часів, і Тимошенко пробував з глибин пам'яті згадку про нього дістати, як дістають воду з колодязя, де не один десяток цямрин: він зазірав намарне туди, де й відблиску денця не видно, хіба відзивалося інколи, гоготіло відлуння, насмішкувате й знущальне.

– Загірняк, я, Сергію Прокоповичу. За уявою вашою, певен, раптом з могили встав.

Не було ляку в Тимошенка, хіба подив: перед очима у нього постало обличчя Загірняка того до-

світка в таборі Тодта, але то було тоді не лице, хіба шмат скривавленого безформного м'яса.

– Живучий я... І навіть не побоявся вам показатись на очі.

Ти колись читав поезію одного талановитого автора, думав Сергій Прокопович, поезію далеко не про поетичне – про мікробів. Землю всеньку трясло, гинули велетні, йшлося в давніх рядках, вимирали мамонти, а вони, ці найпростіші, навіть в череві у велетнів тепер викопних жили... Чи ж варто про таке балакати з цим чоловіком?

– Ви зневажаєте мене... Та марно, в круговерті кривавих часів тільки відчайдушним призвичаєнням можна вижити. Тепер я тут, у громаді, – і що ви мені зробіть? Мені ж навіть пластична операція не потрібна...

Колись без вагань смерть цього чоловіка він взяв би на душу, бо то шмат протоплазми, – не про лице кажучи, про істоту всю шкірну, звісно; тепер же до нього не було ні жалю, ні ненависті, хіба тільки холод: горіло колись багаття, та згасло давно, і від приску лишилась лиш жменька попелу та піску, які розвіває спроквола вітер...

Тимошенко розвернувся круто і пішов із зали, надіючись на милостиву долю, що з цією людиною йому не судиться більш зустрічатися.

І таки пересилив себе, вдалося викинути його з думок та вимести з пам'яті, як вимітають з кутків який непотріб, дивом чомусь раніш не помічений; натомість зосередився над проектами, новими і добробкою попередніх, – кожна хвилина була для нього, як для жебрака золота копійка, знайдена з такою втіхою і так само поцінована.

Тимошенко якось спробував порахувати, скільки будов виросло за його проектами, скільки їх на

землі з'явилося: в Грузії і Росії, Україні і Польщі, в Чехословаччині і Канаді, у США і Парагваї – наражував поверх чотирьохсот і збився; більше він не повертався до цього заняття.

А зараз йому ніяк не давався проект церкви на замовлення аргентинської громади: власне, в душі Сергій Прокопович сам собі трішки лукавив, він напевне знав, що насправду річ виходить талановита, але все ж так хотілося сягнути омріяної досконалості, аби кожна лінія співала урочисто й дзвінко, як злагоджений хор у незабутньому Хрестовоздвиженському храмі у Луцьку, який теж відновлювати судилося.

Майже в той самий момент, коли хтось наче розпечену голку в серце ввігнав, в ту ж саму хвилю явилися йому ті кілька ліній в обрисі храму, які не давалися так довго і вперто, і зазвучав раптом увесь храм, стрімко злітаючи в пресвітле небо, і дзвони заговорили істинно ангельськими голосами, і з недокінченого проекту вирізьбився і зримо постав величний храм, до якого він йшов усеньке життя і який досі міг тільки наснитися...

Історія талановитого роду

Роман відомого літератора з Луцька Івана Корсака повертає нас у неймовірно тяжкі і трагічні сторінки української історії, історії ХХ століття. Події Першої світової війни та поразка Української національно-демократичної революції через низку несприятливих внутрішніх та зовнішніх, об'єктивних і суб'єктивних факторів спричинили могутню хвилю української політичної еміграції. «Вітри цього здичавілого століття вирвали з коренем здебільшого найталановитіших з українства, гнали й шпурляли, як висхлий типець, європейськими витоптаними і випаленими полями, а врешті й через океан перекинули...», – пише автор. Важка доля емігранта торкнулася багатьох українських родин, родин талановитих, самодостатніх, які могли би свої знання і вміння подарувати українському народові, але не склалося...

Нинішні процеси державного, духовного й релігійного відродження Української держави, боротьба за її територіальну цілісність спонукає до повернення з небуття незаслужено забутих і замовчуваних ранише імен видатних діячів української історії, висвітлення їхнього життєвого та творчого шляху, участі у науковому, культурному, громадському, політичному житті. Імен, яких, як пише автор «лиха віхола, що час закрутила і простір, як соломинку нікчемну, тисячі доль шпурляла, носила світами незваними досі і неоглядними». Ця віхола гострою бритвою позначилася на долі відомої, але водночас до сьогодні добре не знаної родини Тимошенків, розділивши її державними кордонами.

Культурна і патріотично налаштована сім'я землеміра та землероба Прокопа Тимофійовича Тимошенка, на Полтавщині, подарувала не стільки Україні, як світові, своїх синів. Старшого, академіка Степана – всесвітньо відомого вченого в галузі опору матеріалів та будівельної механіки, одного із засновників Української академії наук, дійсного члена низки академій наук (Російської, Польської, Французької, Американської, Італійської, Лондонського Королівського товариства, Американського філософського товариства), доктора багатьох університетів та інститутів. Молодшого – Володимира, учасника Української революції, заступника міністра торгівлі і промисловості за часів П. Скоропадського, співробітника науково-дослідних установ Української академії наук, професора американських університетів і українських вищих шкіл у Чехословаччині. Середнього – Сергія Тимошенка, архітектора, інженера, автора понад 400 проектів будов і архітектурних комплексів у різних країнах світу, члена УЦР, міністра комунікацій УНР, учасника Другого зимового походу, ректора Української господарської академії у Подєбрадах, лідера Волинського українського об'єднання, депутата польського Сейму.

Їхні таланти, здобутки, життя, роздуми, міжособистісні комунікації, адаптацію у середовище різних країн яскраво, рельєфно і водночас правдиво ілюструє книга «Борозна у чужому полі». Воістину, троє братів залишили помітну, добре зорану борозну життя, але, на жаль, не в Україні.

Склалося так, що фахівці найвищої проби – академік, науковець Степан Тимошенко, урядовець у команді Рузвельта, професор Володимир Тимошенко, архітектор, політик Сергій Тимошенко – роз-

будували не свою батьківщину, а інші держави. Крім того, вже й наступне покоління Тимошенків зреалізувало себе не там, де народилися їхні батьки: Олександр Сергійович «опісля кочування Польщею, Німеччиною, Чехією та Бельгією, коріння пустив у Штатах. То його талантом низка станцій вашингтонського метро так ошатно архітектурно оформлена, то він, як архітектор і керівник будівельної компанії, зводив у Нью-Йорку стрімкі хмарочоси...», – читаємо на сторінках роману.

Іван Корсак вміло відтворює неоднорідність емігрантського середовища, у якому царювали суперечки, звинувачення, відкрита боротьба, чимало було таких, як вигаданий персонаж Загірняк, у чиї вуста автор вклав гіркі слова: «Я їсти хочу, і сім'я моя теж бодай скибку чорного хліба хоче мати в руці. І плювати мені, що хтось обізве «перекинчиком» або «зрадником».

Роман написаний на достовірних фактах, які автор віднайшов і опрацював у багатьох архівах та бібліотеках, осмисливши різні наукові розвідки і спогади очевидців. Хоча «людина не м'ячик, якого перекочувати та копати можна усе життя», але брати Тимошенки змогли зреалізувати свої таланти, їхні напрацювання до сьогодні корисні і потрібні людям.

Роман Івана Корсака – це історія талановитого українського роду, який свою працелюбність, творчість, талант віддав світові, зробив безцінний внесок у загальнолюдську скарбницю економіки, науки, архітектури.

Руслана Давидюк,
кандидат історичних наук, доцент
Рівненського державного
гуманітарного університету

Від автора

Коли в романі чи повісті поставлена остання крапка, то автору насамперед хочеться подякувати всім, хто прямо чи опосередковано прилучився до появи на світ білий нового твору.

Належить мені щире «спасибі» сказати працівникам Волинського державного архіву. Звернення до посла і сенатора Сергія Тимошенка, інші документи, які тут друкуються вперше, – то вони зберегли, попри неймовірні історичні вихори у тутешніх краях, лавини фронтів, що випалювали все на цих, за висловом Тімоті Снайдера, кривавих землях.

Сердечна вдячність працівникам Волинської наукової бібліотеки імені Олени Пчілки, Національної парламентської бібліотеки нашої держави.

Особливу подяку складаю подвижницькому колективу архіву-музею ім. Д. В. Антоновича Української Вільної Академії Наук у США, зокрема, науковцю й письменниці Тамарі Скрипці, яка стільки зробила багато для повернення в Україну наших культурних надбань, для дослідження розлогої і величної крони літературної спадщини.

ЗМІСТ

Борозна у чужому полі. *Роман* 7

Руслан Давидюк. **Історія талановитого роду** 215

**ВИДАВНИЦТВО
«ЯРОСЛАВІВ ВАЛ»**
yar_val@ukr.net
www.yarval.org.ua

КНИГИ ЗАМОВЛЯЙТЕ:

Київ

01034, м. Київ, вул. Ярославів Вал, 21-Є,
оф.57. Тел.: 234-15-24
e-mail: yar_val@ukr.net,
www: yarval.org.ua

Львів

79035, м. Львів, вул. Бузкова, 2.
Тел.: 245-00-64, 240-52-77
e-mail: knigi@lviv.farlep.net

Луцьк

43023, м. Луцьк, вул. Конякіна, 18 В
Редакція газети «Сім'я і Дім. Народна трибуна»
Тел/факс: (0332) 784-623

Михайло СЛАБОШПИЦЬКИЙ, «Гамбіт надії. Україна: констатації, матеріали, виклики, сподівання», 2014

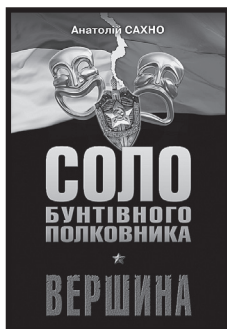
Це книжка про Майдан. Про неможливість перемогти режим Януковича. І про нашу перемогу над режимом Януковича. І про подвиг Небесної сотні. І про те, як у війні з російськими найманцями гартується наша нація.

Юрій ЩЕРБАК, «ЧАС ВЕЛИКОЇ ГРИ. Фантоми 2079 року», 2014

Роман Юрія Щербака «Час Великої Гри. Фантоми 2079 року» є другою книгою – продовженням гостросюжетного політичного трилера, антиутопії «Час смертохристів. Міражі 2077 року».

У центрі роману «Час Великої Гри» – драматична доля головного героя, генерала української розвідки Гайдука. Діючи в період Великої Темряви та після її закінчення, беручи участь у жорсткій політичній боротьбі, наражаючись на смертельний ризик, Гайдук приймає доленосне рішення...

Анатолій САХНО, «Соло бунтівного полковника. Вершина». Роман у трьох книгах, 2014

Цей роман справить ефект бомби: у ньому автор зриває маски з облич легковпізнаваних сильних світу цього і водночас втаємничує читача в секрети спецслужб, які сумлінно обслуговують мафіозно-олігархічні клани.

Це роман-смерч. З роману б'є несамовита енергія зла й підлості, він перейнятий катастрофальними передчуттями. Але в ньому й тонко жибонить надія, що людина вистаїть проти всіх нелюдських спокус і випробувань, якщо...

Автор роману – колишній полковник спецслужб, який добре знає те, про що пише.

Літературно-художнє видання

І В А Н К О Р С А К

БОРОЗНА У ЧУЖОМУ ПОЛІ

роман

Художній редактор
Сергій ТАРАСЕНКО
Коректори
Валентина ІВАНЧЕНКО
Випусковий редактор
Павло ЩИРИЦЯ

Підписано до друку 17.07.2014
Формат 84x108 1/32. Ум. друк. арк. 8,5
Папір офсетний. Замовлення №
ТОВ «Видавниче підприємство»
«Ярославів Вал»

Адреса: 01034, Україна, м. Київ,
вул. Ярославів Вал, 21-Є
тел. (044) 234-15-24
e-mail: yar_val@ukr.net

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єкта видавничої справи:
ДК № 2971 від 12.09.2007р.

Віддруковано:
ТОВ «Друкарня Рута»
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
Свідоцтво ДК №4060 від 29.04.2011 р.
тел. (03849) 4-22-50
drukruta@ukr.net